

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ ТӘЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Қарақалпақ әдебияты кафедрасы

Огулай Гайлыева

**ҲӘЗИРГИ ӘДЕБИЙ ПРОЦЕСС ПӘНИ БОЙЫНША
ЛЕКЦИЯ ТЕКСТЛЕРИ**

(5220100 – Қарақалпақ филологиясы бакалавр бағдары 4-курс
студентлери ушын)

Улыўма аудиториялық саат 142

Лекция 48

Әмелий 22

Семинар 30

Нөкис - 2007

ТЕМА: Қирисиў. Пәнниң мақсети хәм ўазыйпалары. (2с. лекция)

Жоба:

- 1. Хәзирги әдебий процесс түсинигине теориялық анықлама.**
- 2. Хәзирги дәўир қарақалпақ әдебиятының раўажланыў бағдарларына шолыў.**
- 3. Хәзирги дәўир әдебиятының алдыңғы дәўир әдебияттан тийқарғы жетискенликлери.**
- 4. XX әсирдиң соңғы 10 жыллығындағы өзбек әдебиятының раўажланыў тенденциясы ҳақында мағлыўмат**

XX әсирдиң соңғы он жыллығы да тамамланды. Бул ўакыт аралығында көп ғана елеўли ўақыяларды бастан кеширдик. Бурынғы тоталитар дүзимге тийқарланған күдиретли мәмлекет ыдырап, оның орнында ғарезсиз мәмлекетлер пайда болды. Өзбекстан Республикасы да өз ғарезсизлигине ийе болды. Усындай шараятта руўхый турмысымыздың ажыралмас бөлеги болған көркем әдебияттың бүгинги раўажланыўы кандай? Онын раўажланыў дәрежеси бүгинги күн талабына жуўап береме? Бурынғы коммунистлик идеологияның әдебияттағы методологиялық қуралы болған социалистлик реализмнің тийқарғы принципери болған партиялық, класслық идеялар ҳ. т.б. да усы сыяқлы қәлиплердиң қурсаўынан көркем сөз усталарымыз қутыла алды ма? Бүгинги турмыс шынлығын суўретлеўде көркем сөз усталарымыз нелерге, қайсы тәлийматқа, қайсы философиялық тийқарға жүгиниў керек? Бурынғы марксистлик-ленинлик тәлиймат бүгинги прогрессив демократиялық талапларға жуўап бере алмайтуғын болса, әдебиятшы алымларымыз ҳазирги көркем әдебий процессти қайсы методологиялық тийқарға тамауы керек?

Мине усундай сораўларды койып пәнниң алдыға койған мақсети де ҳазирги қарақалпақ әдебиятының раўажланыўы бағдарларын, изертлениў жағдайларын ҳазирги әдебияттаныў илиминин ҳәр тареплеме өсип раўажланыўын ҳазирги әдебий процессте әдебий түрлердин қәлиплесиў тенденциясын анықлаў, ҳазирги әдебий процесс хәм поэзияның раўажланыўы әдебий процессте прозанын орны, драматургияның ҳазирги

әдебиі процесстеги жағдайын бүгінгі күн илминің көз-қарасынан бақалаўды хәм үйрениўди алдыға мақсет етип қойды. Мине усы жерде усындай сораўдың туўылыўы мүмкин әдебиі процесс түсинигинің өзи не? Бул ҳаққында мынадай теориялық түсиник бериўге болады. Хәммеизге мәлим әдебиі процесс яки әдебиі хәрекет- бул миллий әдебияттың ямаса дүнья әдебиятының белгили бир дәўирде эстетикалық, идеялық, тематикалық, көркемлик ҳ.т.б өзгерислерге ушырап раўажланыўы. Әдебиі хәрекет барысында айырым секирген идеялар, көркем формалар дәўир талабына ылайық жаңаланып барады. Бул жаңаланыў әдебиі стильлердиң, әдебиі бағдарлардың усыллардың, ағымлардың, мектепplerдиң өзгерип, жаңаланыўына алып келеди. Мине қарақалпақ әдебияты да сондай әдебиі хәрекетте болып келмекте. Мәселен қарақалпақ әдебиятының ертедеги дәўирин алып қарайық. Ол дәўирдеги әдебият көбинесе халық аўызеки әдебиятына сүйенип келинди хәм усы дәўирде жазба әдебияттың болмаўы сол аўызеки ядлаўға туўра келеди. Ал XIX әсир қарақалпақ әдебиятын ертедеги әдебият пенен салыстырып қарағанда усы дәўирдеги әдебиі процесс анық көзге тасланады. Мысалы, XIX қарақалпақ әдебиятындағы әдебиі процесс өзине дейинги жыраў-шайырлардың әдебиі - көркем дәстүрлерин пүткиллей өзгертип, тиккелей жазба әдебиятқа сүйенген жаңаша әдебиі жоллар ислеп шықты. Усы дәўирде Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлар хәм жаңа әдебиі хәрекеттиң баслаўшылары хәм раўажландырыўшылары болды. Бул шайырлардың дәретпелери жазба түрде сақланып қалғанлықтан биз сол дәўир әдебиятындағы баслы өзгерислерди, хәрекетте анық биле аламыз. Себеби өткен әсирлердеги қарақалпақ әдебиятының алдыңғы шайырларының бир қатары өзлериниң шығармаларын атап айтқанда аўыз әдебиятының үлгилеринде дәретти. Мәселен, бул нәрсе әх-әсирдеги қарақалпақ шайыры Жийен Аманлық улының дәретиўшилигинде орын алған. Бул дәстүр бир қанша өзгешерек формада Жийеннен басқа қарақалпақ шайырларының дәретиўшилигинде де орын алды. Бирақ өткен әсирлердеги әдебияттан XIX әсир әдебиятының әдебиі хәрекеті жазба түрдеги болғанлықтан оның тематикалық шеңбериде

кеңейди. Себеби ауыз әдебиаты дәретпелеринің тематикасы жазба әдебиатқа қарағанда әдеуір шекленген, шеңбери тар келеді. Сонлықтан адамзат жәмийетинің кем-кемнен илгерилеп рауажланыуы менен адамлардың өсип баратыаған руұхый талабын фольклорлық поэзия қандыра алмаған гезлеринде, жәмийет ағзаларының рауажланып баратырған сапалы жазба әдебиатты дәретти. Мине жазба әдебиаттың XIX әсирде пайда болыуы қарақалпақ әдебиатының усы дәуірде рауажланыу айрықшалықларын белгилеп берди яғный әдебий хәрекетин анықлады. Мине сондай жағдайларды қарақалпақ әдебиатының XX әсирдеги рауажланыу барысы менен салыстырғанымызда XX әсир қарақалпақ әдебиатындағы әдебий хәрекет болған. Мәселен, XX-әсирдің 20-жылларынан баслап жаңа мектептер ашылып интернатлар дүзилди. Бул жаңа типтеги оқыу орынлары Қарақалпақстанның ең дәслепки белсендилерин дәреткен орайлардың бири болды. Булардан биринши қарақалпақ әдебиатының туңғыш ўәкиллери тәрбияланып шықты. Олар шайырлар, драматурглар х.т.б лар. Мәселен Х.Ахметов, А.Матякупов, И.Фазылов, Қ.Айымбетов, С.Мәжитов х.т.б. Сондай-ақ 1921-жылы Төрткүлде биринши рет типография ашылды. Ал 1923-жылы қарақалпақ миллий баспа сөзи пайда болды. Сондай-ақ қарақалпақ әдебиатында бурын көрилмеген дәрежеде өзгерислер жүз берип усы дәуірге шекем тек ғана поэзия жанры менен шекленип келинген болса, енди драматургия, проза, критика жанрлары пайда бола баслады. Сонлықтан әдебиатта жанрлық көп түрлилик пайда болды. Булда болса XX әсир қарақалпақ әдебий процесстеги рауажланыуды келтирип шығарды. Хәзирги дәуір қарақалпақ әдебиаты менен салыстырып қарағанда хәзирги әдебий процесстин алдынғы дәуірлерден әдеуір айырмашылыққа ийе екенин аңлаймыз. Себеби хәзирги дәуірде әдебий процесс-күтә қурамалы. Ол тек бир миллий әдебиат шегарасында кеўилдегидей рауажлана алмайды, ал дүнья әдебиаты менен өз-ара тығыз байланыста хәм бир-бирине тәсир етиў жағдайында рауажланады. Сонлықтан сыртқы әдебиатлардың яғный әдебий тәсирлердин нәтийжесинде ққ-әдебиаты да рауажланыу басқышын басынан өткермекте.

Әсиресе бул салада туўысқан өзбек әдебиятының әдебий тәсири күшли болды. Хәзирги дәўирде өзбек әдебиятында әдебий процесс күшли раўажланып атыр. Улыўма айтқанда хәзирги әдебий процесс көз-қарасы менен айтқанда ққ-әдебиятында көркем әдебиятқа болған қатнас өзгерди. Әдебияттағы бурынғы социалистлик реализм көркем метод сыпатында өмирин таўысты. Енди әдебиятта еркинлик пайда болып жаңаша изленислер нәтийжесинде жаңа көркем формалар, жанрлар бир сөз бенен айтқанда жаңа мазмунға ийе болған көркем шығамалар пайда болды. Буның да баслы себеби 80-жыллардың екинши ярымынан баслап турмыста демократиялық күшлер хәрекетке кирди хәм усыған байланыслы қайта қурыў бағдарламасы бурынғы коммунистлик режимнің қулаўына алып келди. Бурынғы Аўқамның қулаўы менен оның қурамындағы аўқамлық республикалар ғәрезсизликке еристи. Халықлардың ғәрезсизликте жасаў әрманы иске асты. Өзбекстан 1991-жылы ғәрезсиз мәмлекет болған болса, ал Қарақалпақстан Өзбекстанның қурамындағы Суверенли республика болды. Бийғәрез ел болғаннан кейин Өзбекстан хәм Қарақалпақстан жаңа конституция ызыамларына тийкарланып өзиниң байрағына, гимнине ийе болды.

Өзбекстан Конституциясының бир жыллығына байланыслы 1993-жылы "Бизиң уллы келешегимиздиң ҳуқықлық кепиллиги" деген баянатында Президентимиз И.А.Каримов тарийхый басып өткен жолларымызды хәм хәзирги турмысымызды дурыс көрсетиўдиң керек екенлиги ҳаққында "Бизиң жеримиздиң ҳақыйқый жан күйерлери алдында, оның ийгилиги ушын сөзи менен де, иси менен де хәрекет етип атырғанлар алдында бизлер өзбек миллети ҳаққында барлық ҳақыйқатлықты ашыўымыз тийис. Тарийхый ҳақ нийетлилик пенен көрсетиў, бизлердиң барлығымыз ушын ар-намыс иси және парыз болып табылады", - деген еди.

Өзбекстанның ғәрезсиз ел болыўы турмыстың барлық саласында еркинликке ийе болыўға кең жол ашты. Ең баслысы өзимиздиң кимлигимизди таныдық. Өзимиздиң тарийхымызды, тилимизди, динимизди, мәдениятымызды, әдебиятымызды тереңирек үйрениўге мүмкиншилик алдық, мүлкимизге өзимиз бийлик етиўге еристик. Бул бизге ғәрезсизликтің берген бахты.

Президентимиздин Өзбекстанның жаңа тарийхын жазыў, Хорезмдеги Мамун академиясының қайта тиклениўи, руўхый мәдениет хәм ағартыў орайын дүзиў, халық әўыз еки әдебиятының бай мийрасы "Алпамыс" дәстанының 1000 жыллығын 1999-жылы белгилеў, көркем өнер академиясын дүзиў хәм театр өнерин раўажландырыў ҳаққындағы шығарған пәрманлары илимди, тарийхты, әдебиятты, көркем өнерди, мәдениетти терең изертлеўге хәм билиўге қаратылғанлығы мәлим.

Улыўма айтқанда ХХ әсирдин 90-жылларының басында СССР қусаған тоталитар дүзимге тийкарланған мәмлекеттиң ыдыраўы, оның баслы идеологиялық куралы болған коммунистлик ойлаўдың адамлардың санасынан әсте-әсте сығып шығарыла баслаўы, оның орнын адамзаттың әсирлер бойы жыйналған философиялық, этикалық, эстетикалық, ҳуқықый билим қорлары системасының ийелей баслаўы бизиң этираптағы жәмийетлик хәм тәбият қубылысларына, соның ишинде, турмысымыздың ажыралмас бир бөлеги болған көркем әдебиятқа деген қатнасымызды да пүткиллей өзгертип жиберди.

Сораўлар.

- 1.Хәзирги әдебий процесс түсинигине теориялық анықлама бергенде сиз не деп айтар едиңиз?
- 2..Хәзирги әдебий процессти алдынғы дәўир әдебияты менен салыстырып баҳа бериң.
3. Хәзирги дәўир әдебиятындағы баслы өзгерислер нелерден ибарат?
- 4.Хәзирги әдебияттың раўажланыў бағдарлары нелерде көзге тасланады.
5. ХХ әсир әдебий процессиниң раўажланыў жағдай қандпй еди?

Пайдаланылған әдебиятлар

- 1.Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995
- 2.Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, 1992
- 3.Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003
- 4.Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ поэзиясында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы Нөкис, 2004

2 ТЕМА: Хәзирги дәўириндеги қарақалпақ әдебиятының раўажланыў бағдарлары. (2с. лекция)

ЖОБА:

1. Ҳазирги дэўирге улыўма сыпатлама.

2.Әдебияттағы прозаның, поэзияның, драматургияның раўажланыў бағдарлары.

3. Усы дэўирдеги көркем шығармалардың идея-тематикасындағы өзгерислер.

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлик алғаннан кейин қарақалпақ әдебияты да көп ғана өзгерислерге ушырады. Бул өзгерислер биринши гезекте идеялық-тематикалық бағытта жүз берди. Бурын социалистлик реализм деп аталған методқа оранып алып, шекленген тематика этирапында ғана шығармалар дөреткен жазыўшы-шайырларымыз энди еркинликке ийе болды. Әдебияттың үстинен партиялық қадағалаў алып тасланғаннан кейин өмир шынлығын әдеўир дәл сүүретлеў мүмкиншилиги туўылды. Жәмийетлик дүзим өзгериўине байланыслы онда жасап атырған адамлардың сана сезими, ой-өриси, дүнья көз қарасы, көркем-эстетикалық талғамы да өзгерди. Усыннан келип шыққан халда жазыўшы-шайырларымыздан әдебиятқа жаңаша қатнас жасаў, оқыўшылардың рухый халатын, дүньясын есапқа алыў талап етилди. Нәтийжеде ғәрезсизлик дэўириниң әдебияты жаңа бағыттағы әдебият сыпатында дөреле баслады. И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, М.Сейтнийзов, А.Садықов, Ж.Избасқанов, К.Каримов, К.Рахманов, М.Нызанов, Қ.Матмуратов, С.Ибрагимов, Ҳ.Айымбетов, М.Жуманазарова, Х.Дәўлетназаров, Н.Төрешова, Б.Генжемуратов, С.Жумағулов сыяқлы онлаған жазыўшы-шайыр хәм драматурглеримиз усы дэўирде өзлериниң шығармалары менен қарақалпақ әдебиятының буннан былайғы раўажланыўына үлес қоспақта.

Дурыс, ғәрезсизликтинң дәслепки жыллары әдебиятта екилениўлер, бурынғы қәлиптен шығып кетиўде қыйыншылықлар болды. Әсиресе, бул қахарман образын жасаўда, шығармаға идея-тематика таңлаўда көбирек орын алды. Шайыр жазыўшылар жаңа дэўирдинң қахарманы қалай болыў керек, жаңа дэўирдин хәқыйқатлығын қалай жырлаў керек деген сораўларға жуўап таба алмай сарсылды. Бирақ бул бағдарда да ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының жетекшилері болып үлгерген И.Юсупов хәм Т.Қайыпбергеновлар үлги көрсетти. И.Юсупов дэўир хәқыйқатлығын

бұрынғыдан да батыл айтты. Оның шығармаларында пикир еле де өткірлесіп, тың пикир айтыу көбірек көрінді. Ғәрезсізліктің дәслепки жыллары-ақ жазған «Мустақиллік майданынан өткенде», «Алыс Малайзия көшелерінде», «Беглигинди бузба сен» лирикаларында ғәрезсізлік дәуірінің әдебияты қандай бағытта раўажланыуы керек екенлигин көрсетіп берди. Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама», «Қәлбимнің камусы», «Қарақалпақпан, тәуекелшимен» хәм көп ғана публицистикалық шығармалары қарақалпақ жазыушылары ушын үйрениу мектеби болды. Солай етип, ғәрезсізлік дәуірінің қарақалпақ әдебияты да қарақалпақ әдебиятында қәлиплескен дәстүр тийкарында жаңа бағытта раўажланып киятыр. XX әсир қарақалпақ әдебиятына нәзер таслағанымызда сол дәуір әдебиятын дәуірлерге бөлип үйренилген еди. Әдебиятты дәуірлестириу әлбетте тарийхый дәуірди жаңаша философиялық, тарийхый көз-караслардан қарап шығып үйрениуге тийкарланады. Сонлықтан XX әсир қарақалпақ әдебияты төмендегидей дәуірлерге ажыратылып үйренилмекте.

1.20-30-жыллар қарақалпақ әдебияты.

2.Уллы ўатандарлық урыс дәуіріндеги қарақалпақ әдебияты.

3.Уллы ўатандарлық урыстан кейинги қарақалпақ әдебияты.

4.1946- 60- жыллар ққ әдебияты

5.60-80-жыллар ққ әдебияты.

6.Ғәрезсізлік дәуіри ққ әдебияты

Мине XX әсирде ққ әдебияты жоқарыдағыдай дәуірлерге бөлинип үйренилседе, олардың хәр дәуірінде әдебий процесстің болғанлығы мәлим. Олар да хәр түрли бағдарда раўажланған еди.

Сораўлар

1.Хәзирги қарақалпақ әдебияты қайсы бағдарларда раўажланбақта?

2.Әдебияттағы көркем формалар хәм жанрлардың көп түрлилик мәселесин қандай бақалайсыз?

3.Әдебияттағы көркем формалар бойынша қандай илимий мийнетлер жүзеге келди?

4.Жанрлық көптүрлилик дегенде нени түсинесиз?

5.Хәзирги дәүирде шайырларымыз қандай әдебий жанрларға көбирек итибар берип атыр?

Пайдаланылған әдебиятлар.

- 1.Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995
- 2.Оразымбетов.Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы.Нөкис, 2004.
- 3.Нуржанов.П.Ғәрезсизлик дәүириндеги қарақалпақ прозасы.Нөкис, 2003.
- 4.Расулов А. Танқид талқин баҳолаш. Тошкент, 2006

3 ТЕМА: Қарақалпақ әдебиятында жанрлық көптүрлиликтиң пайда болыўы. (2 с. лекция)

ЖОБА:

- 1. Әдебияттың түр хәм жанрларға бөлиниўи. Олардың тарийхына нәзер хәм хәзирги көринислери.**
- 2. Хәзирги әдебияттағы жанрлық, формалық изленислер.**
- 3. Хәзирги қарақалпақ әдебиятында жанрлық көптүрлиликтиң пайда болыўында сыртқы әдебий тәсирлер.**

Әдебият бирден пайда болған емес. Басқа предметлер сыяқлы оның теги хәм түрлери бар. Көркем сөз усталарымыздың дөретиўшилиик мүмкиншилигиниң өриси кеңлиги хәм хәртүрлилиги, сондай-ақ хәр қыйлы усыллардың, метод-стиллердиң пайда болыўына себепши болып, көркем шығарманың мазмуны, формасы, көлеми жақтан рәң-бәреңликке ийе болыўына алып келеди. Усындай рәң-бәреңликке ийе болған әдебияттағы тек хәм түр жүдә ески заманларда пайда болып, белгили үш салаға бөлинеди. 1) Лирика, 2) Эпос, 3) Драма. Усы үш сала тийкарында әдебий жанрлардың барлық түрлери раўажланған. Бирақ олар тарийхый талап тийкарында өзгередиди, раўадланады. Мәселен, жанрлық көптүрлиликтиң пайда болыўының ертедеги жағдайларына нәзер салайық. Жазба әдебияттың қәлиплесиўи менен жеке дөретиўшилиик пайда болған. Жазыўшы турмысқа өзиниң жеке көз-қарасынан қарап, турмыс хәдийселерин, кубылысларын ириклеп, оларды типлестирип сәўлелендирген. Мысалы әжайып хәдийселерди типлестирип сәўлелендириўдиң нәтийжесинде авантюралық роман жанры ямаса турмыстың драматизмге толы қайғылы тәреплерин сүүретлейтуғын

трагедия жанры җ.т.б. жанрлар өз алдына бағдар болып кәлиплескен. Җәр бир жанрдың өзине тән көркемлик дәстүрлери, қағыйдалары, өлшемлери кәлиплескен. Жоқарыда айтып өткенимиз сыяқлы жанрды қатып қалған көркемлик қубылыс деп түсинийге болмайды. Дәуирдің, турмыстың өзгериўине байланыслы көркем көз-қарасларда өзгереді. Усы жағдайларға байланыслы әдебий жанрлар да толысып җәм байып барады. Мәселен, ертедеги қарақалпақ әдебияты (XVI-XVIII ә.ә.) тийкарынан жыраў-шайырлар дәреткен терме, толғаў, дәстан, шешенлер сөзи жанрлары менен белгиленеди. XIX әсирге келе жәмийетлик турмыстың өзгериўине, қарақалпақ мәдениятының Шығыс мәдениятына жақынласыўына байланыслы әдебий жанрлар да көбейеди. Мәселен, бурынғы терме-толғаўлар менен қатар лириканың Шығыс әдебиятына тән көплеген жанрлары әдебий процеске кирип келеди. XX әсирде қарақалпақ әдебияты орыс әдебияты менен тығыз байланысыўы себепли Европа әдебиятының көплеген жанрларын өзлестиреди. Қарақалпақ әдебияты бурын тек ғана поэзия жанры менен шекленип келинген болса, енди драматургия, проза, критика жанрлары пайда бола баслады. Сонлықтан да XX әсир қарақалпақ әдебияты өзиниң жанрларының көптүрлилиги менен ажыралып турады. Лекин җәр жанрдың теориялық сыпатламасы җәрқыйлы. Шығарманың қайсы әдебий түрге (эпика, лирика, драма) тийислилигине қарай оның жанрлық өзгешеликлери анықланады. Җәр бир әдебий түр өзиниң ишки жанрларына бөлинеди. Мысалы, эпикалық жанр болса роман, повесть, гүррин, новелла, очерк, яднамалар җ.т.б. болып бөлинеди. Лирика болса, ғәзел, мухаллес, рубайы, элегия, сонетлер, сиясий лирика, мухаббет лирикасы җ.т.б. болып бөлинеди. Драмалық түр комедия, трагедия, драма җ.т.б. болып бөлинеди. Усындай жанрлар Ғәрезсизлик дәуириндеги әдебиятта да даўам етип киятыр. Бирақ соның менен бирге усы дәуирде сыртқы әдебий тәсирлердің нәтийжесинде җәм жазыўшы-шайырлардың өз дәретиўшиликлеринде көркем излениўшиликти пайда етип, әдебиятта жанрлық көптүрриликке қол урып атыр. Бирақ солайда болса, җәзирги әдебиятта прозаны сөз ететуғын болсақ өткен 15 жыл ишинде Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтовлардың романларын есапқа алмағанда усы ири эпикалық жанрда шығармалар жүдә аз дәретилди. Әсиресе, дәуир машқалаларын ашып беретуғын, дәуиримиздің адамлары образын жаратқан шығармалар санаўлы ғана. Сонлықтан да, бул дәуир прозасы җаққында сөз еткенде әдебий процессте елеўли ўақия болған, әдебият ықласбентлериниң дыққатын өзине тартқан

роман, повесть, гүрриңлердің кем екенлигинің гүясы боламыз. Туұры усы орында атын атап өтетуғын прозалық шығармалардың да бар екени мәлим. Мәселен, Т.Қайыпбергеновтың «О дүньяға атама хатлар», «Қаракалпақтың өз қалпағы менен сырласыуы», «Қәлбимнің қамусы», «Түркийнама», Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы ақтуба», А.Садықовтың «Таста да гүллейди», Х.Хамидовтың «Ушқын», К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар», К.Рахмановтың «Ақыбет», Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес», Амангелди Халмуратовтың «Жәннет бағы», Қ.Айымбетовтың «Қарабуұра», С.Исмаиловтың «Жүрек галлактикасы», Х.Өтемуратованың «Хұрлиман», А.Әбдиевтің «Жин-жыпырлар уясы» атлы романларын атап өтиўге болады.

Белгили жазыўшы Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақнама» шығармасы арқалы тек ғана қаракалпақ прозасында емес, ал, хәзирги Орайлық Азия халықлары әдебиятында биринши болып роман-эссе жанрын дөретти. Сонлықтан да, Өзбекстан халық жазыўшысы Ә.Якубов "Қарақалпақнама" дөретпесин жоқары баҳалап "Әййемги Түркстан әдебиятында биринши роман-эссе, XX әсир түркий әдебиятында болса, дәслепки нама деген еди. Бул шығармаға М.Қашқарий атындағы жер жүзилик сыйлықтың берилиўи ғәрезсизлик жылларындағы қаракалпақ прозасында үлкен ўақыя болды.

Усы дәўирде Т.Қайыпбергенов қаракалпақ әдебиятында репортаж-эссе жанрын да пайда етти. Оның "Қәлбимнің қамусы" деп аталған дөретпеси буған мысал бола алады. Сондай-ақ С.Исмаиловтың «Жүрек галлактикасы» романы жанрлық жақтан жаңа роман. Ол илимий-фантастикалық жанрда жазылған. Қарақалпақ әдебиятында еле бундай жанрда романлардың дөретилмегенин есапқа алатуғын болсақ, бул роман қарақалпақ әдебиятында өз орнына ийе екенлиги сөзсиз.

Қ.Матмуратовтың «Тербенбес» романлары соңғы дәўирдеги әдебиятымызда елеўли қубылыслардың бири болды. Романның ең утыслы таманларының бири де әйне қахарман образын жаратыўда хәм хәзирги дәўир ушын әҳмийетли машқалаларды көтерип шығыўында болып табылады.

Бул дәўирде повест, гүрриң жанрларында да бир қатар шығармалар жүзеге келди. Әсиресе, повест жанрында бир қатар жанрлық хәм көркемлик изленислер жүзеге келди. С.Исмаиловтың «Пайғамбарлар хәм шайтанлар», М.Нызановтың «Еки қанхор» повестлери бурын қарақалпақ әдебиятында оншелли раўажланбаған детектив жанрында дөретилди. С.Исмаиловтың

«Бизлер бир үйде жасаймыз» атлы повести илимий фантастика жанрында жазылды. Улыўма С.Исмайлов карақалпақ прозасын жаңа жанрлар менен байытты. Ал ҳәзирги дәўирдеги поэзиядағы жанрлық көптүрлилик ҳаққында айтатуғын болсақ онда карақалпақ әдебиятында бул салада әдеўир алға илгериўшиликтиң бар екени мәлим. Ғәрезсизлик дәўири әдебияттың басқа түрлери сыяқлы поэзияға да еркинлик берди. Сонлықтанда И.Юсупов, К.Рахманов, Т.Қабулов, Ж.Избасқанов, К.Каримов, Ҳ.Айымбетов, Н.Төрешова, С.Ибрагимов, Х.Дәўлетназаров, Б.Генжемуратов, М.Жуманазарова ҳәм т.б. карақалпақ шайырлары идеялық-тематикалық, жанрлық-формалық изленислер алып барды. Олардың лирикалық шығармаларында еркин пикир айтыў, жаңаша пикирлеў көбирек көринди. Бул дәўирде М.Жуманазарованың лирикалық шығармаларында батыл пикирлеў, Ҳ.Айымбетовтың лирикаларында пикирди аўыспалы мәниге қурыў, Н.Төрешованың қосықларында ҳаял-қызлардың дүньяға көз карасының сәўлелениўи, Б.Генжемуратовта жанрлық-формалық изленислер көбирек сезилди.

Ғәрезсизлик дәўиринде карақалпақ шайырлары поэма жанрында да бираз жемисли иследи. Бул дәўирде И.Юсуповтың «Мәңги булақ», «Ўатан топырағы», Ж.Избасқановтың «Қамал» (драмалық поэма), «Оқыўшыма хат», Н.Төрешованың «Тутқын», «Қызымаў», «Аналық ҳаққында қысса», «Жетим қыз», Х.Дәўлетназаровтың «Ийесиз журт», «Қарақалпақ баязы», «Зийўарий шежире», « Әлўидағ муҳаббат. Хош қал жаслығым» (насрый поэма), Б.Генжемуратовтың «Қытай жипегиндеги битик», А.Өтениязованың «Айсултан» ҳ.т.б. поэмалар, Ә.Өтепбергеновтың «Аллаңды умытпа», «Аллада да есап бар», Н.Төрешованың «Ялғаншы» дастанлары жәрияланды. Сондай-ақ Европа әдебияты ҳәм Шығыс әдебиятының әдебий тәсириниң күшли болғанлығы себепли усы дәўир карақалпақ поэзиясы көркем формаларға байыды десек қәтелеспеген боламыз. Бул дәўирде проза менен жазылған қосықлар яғный насрый қосықлар да тез пәт менен раўажланды. Усы көркем формада К.Дәўлетназаров, С.Ибрагимов, И.Өтеўлиев, Д.Қурбаниязов, Д.Шерниязова, Б.Машариповалар сыяқлы қәлемкешлер өз қосықларын усы көркем формада дәретти. Бул көркем форманы олар эпифания деп атады. Мәселен. К.Дәўлетназаровтың «Әлиўдағ муҳаббат, әлўидағ...» атлы қосықлар топламында насрый қосықлар көппеп берилген. Яки болмаса И.Өтеўлиевтың «Алақанымдағы гүл» атлы қосықлар ҳәм гүрриңлер топламында насрый қосықлардың жақсы үлгилерин көрийге

болады. Усы жанр бұрын қарақалпақ поэзиясында раўажланбаған еді. Сондай-ақ Европа әдебиятының тәсиринен кирип келген еркін қосық формасы да усы дәуирге келип тез пәт менен раўажланды. Бул форманың дәретиўшилері С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов, Ж.Избасқанов, Ш.Аяповлар ҳ.т.б. болып есапланады.

Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ әдебиятында драматургия жанры да раўажланыўға ийе болды. Усы дәўирде бул жанр бойынша бирқанша кәлемкешлер дәретиўшиликли излениўшилик алып барып, қарақалпақ драматургиясының раўажланыўына өз үлесин қосты. Олардан: Қ.Матмуратовтың «Бир үйде еки өмир», «Әкели жетимлер», «Өмирбек хәм тазша», «Ақ текеш хәм көк текеш», А.Өталиевтиң «Ерназар Алакөз», «Әмир Темурдың бир күни», «Султан Жалелетдин», Ш.Сейтовтың «Халқабат романы тийкарында жазылған «Қутлы жол» пьесасы (қайта ислеген Қ.Матмуратов), «Шарияр» дастаны тийкарында жазылған «Шарияр» пьесасы (Қ.Матмуратов), М.Нызановтың «Еки дүньяның әўереси», К.Рахмановтың «Тәғдир соққысы», Б.Баймурзаевтың «Бәддиўа», «Пәлектин гәрдиши», А.Өтениязованың «Жигиттиң ығбалын берсин», «Мухаббат хәм ғәзеп», «Үмит ушқыны», «Жумбағы көп дүнья бул», С.Жумағуловтың «Экстрасенс», «Күйеўинди берип тур», «Адамлар қалай бузылған», «Бултлы күнлер» пьесалары жазылды.

Улыўма айтқанда хәзирги қарақалпақ әдебиятында жоқарыдағыдай жанрлардың пайда болыўы менен хәзирги қарақалпақ әдебияты жанрлық жақтан да әдеўир раўажланды. Буның алдыңғы жанрлардан айырмашылықлары олардың идея-тематикасында, образлар жаратыў мәселесинде, көркем формасында ҳ.т.б. анық сезиледи.

Сораўлар.

- 1.Хәзирги әдебиятта қандай әдебий жанрлар пайда болды?
- 2..Хәзирги әдебияттағы көркем формалар әдебий процесске қалай тәсир етти?
3. XX әсирдеги қарақалпақ әдебиятындағы әдебий жанрлар менен хәзирги әдебияттағы жанрларда айырмашылық бар ма?

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, 1992
- 2.Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003

3..Мәмбетов Қ. Әдебиат теориясы. Нөкис, 1995

4.Оразымбетов.Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы.Нөкис, 2004.

5.Расулов А. Танқид талқин баҳолаш. Тошкент, 2006

4 ТЕМА: Хәзирги әдебий процессте проза. (2 с. лекция)

ЖОБА:

1. Прозаның раўажланыў тенденциялары.

2. Прозадағы көркемлик излениўшиликлер.

3. Прозаның жанрлық жақтан раўажланыўы.

Ғәрезсизлик дәўиринде қарақалпақ жазыўшылары да жәмийетлик, сиясий өзгерислерди есапқа алған ҳалда қәлем тербетти. Усы дәўирге шекем көркем сөз усталарымыз, соның ишинде, прозаиклеримиз де белгили бир шекленген темалар этирапында шығармалар дөретип келди. Мәселен өзлериниң роман, повестлерин көбинесе я алыс өтмиш ўақыяларына, я бирде Октябрьден аўдарыспағы ўақыяларына қурды. Бул жолда, әлбетте, олар белгили табысларға да еристи. Бирақ, бунда коммунистлик идеологияның тәсири басым болды. Мәселен, 1920-30-жыллардағы қыян-кести тарийхый ўақыялар, колхозластырыў хәм советлестириўге байланыслы совет хўкиметиниң жүргизген сиясаты ҳаққында ҳақыйқатлықты, ол дәўирдиң қарама-қарсылықлы хәдийселери ҳаққында шынлықты жазыў мүмкин болмады. Ал, егер бул темаға арналған дөретпелер жазылса да, олар сиясий қәлиплердиң шеңберинен шығып кете алмады. Буның тәсири жазыўшыларымыздың бир бирине қарама-қарсы класслардың гүресине шеннен тыс итибар бериўлеринде, қарақалпақ урыўлары арасындағы алаўызлықты хәдден тыс бөрттирип көрсетиўинде, ийшан-бурынғы зиялылырымыз болған руўханийлардың келбетине қара бояўларды аяўсыз жағыўында, жасалма конфликт жасаўға умтылыўшылықта, большевиклердиң образын шеннен тыс идеалластырып сүүретлеўлеринде ҳ.т.б. көринди.

Бирақ ғәрезсизлик дәўири басланыўдан бул кемшиликлердиң бәри сапластырылып, жоқары көркемликтеги, оқыўшылардың рухый шөлин қандыратуғын, өмирди көркем реалистлик бағдарда сүүретлеўи жағынан ҳәр тәреплеме жетилискен шығармалар дөретилип кете бермеди. Керисинше,

айне проза тараўында көбирек кемшиликлер жүз берди. Өткен 15 жыл ишинде Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтовлардың романларын есапқа алмағанда усы ири эпикалық жанрда шығармалар жүдә аз дөретилди. Әсиресе, дәўир машқалаларын ашып беретугын, дәўиримиздиң адамлары образын жаратқан шығармалар санаўлы ғана. Сонлықтан да, бул дәўир прозасы ҳаққында сөз еткенде әдебий процессте елеўли ўақыя болған, әдебият ықласбентлериниң дыққатын өзине тартқан роман, повесть, гүрриңлердиң кем екенлигиниң гүўасы боламыз.

Проза ҳаққында сөз болғанда оның ең үлкен жанры роман ҳаққында айтпай кетиў мүмкин емес. Ғәрезсизлик жылларында қарақалпақ жазыўшылары да бир қатар романларын жәриялады. Мәселен, Т.Қайыпбергеновтың «О дүньяға атама хатлар», «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыўы», «Қәлбимниң қамусы», «Түркийнама», Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы ақтуба», А.Садықовтың «Таста да гүллейди», Х.Ҳамидовтың «Ушқын», К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар», К.Рахмановтың «Ақыбет», Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес», Амангелди Халмуратовтың «Жәннет бағы», Қ.Айымбетовтың «Қарабуўра», С.Исмайловтың «Жүрек галлактикасы», Х.Өтемуратованың «Хүрлиман», А.Әбдиевтиң «Жин-жыпырлар уясы» атлы романларын атап өтиўге болады.

Бул дәўирде повест, гүрриң жанрларында да бир қатар шығармалар жүзеге келди. Әсиресе, повест жанрында бир қатар жанрлық ҳәм көркемлик изленислер жүзеге келди. С.Исмайловтың «Пайғамбарлар ҳәм шайтанлар», М.Нызановтың «Еки қанхор» повестлери бурын қарақалпақ әдебиятында оншелли раўажланбаған детектив жанрында дөретилди. Г.Есемуратованың «Дуўдендеги дәптер», «Ески сүренлер» повестлери дәўир ҳақыйқатлығын батыл ашып бериўи менен қунлы. С.Исмайловтың «Бизлер бир үйде жасаймыз» атлы повести илимий фантастика жанрында жазылды. Улыўма С.Исмайлов қарақалпақ прозасын жаңа жанрлар менен байытты. Бул салада изленислер алып барды. М.Нызановтың «Ақшагүл» повести ҳәзирги дәўир проблемаларына арналған. Усы дәўирде қарақалпақ прозасын анықрақ айтқанда повест ҳәм гүрриң жанрларын раўажландырыўға көбинесе тийкарынан алғанда жас жазыўшылардың орны гиреўли.

Улыўма алғанда, ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ прозасы бурын қол урылмаған темаларға, идеяларға қәлем тербетийде, ел тарыйхында үлкен орны бар реал шахслардың көркем образын жаратыўда, қаҳарман характерин жасаў жолында бурынғы қатып қалған кестелерден,

стереотиптерден қутылыуда, жаңаша жанрлық стильлік шоққыларды ийелеуде белгилі табыстарға ерести. Соның менен бірге бұл дәуір прозасының рауажланыуының еле де жоғары болыуына тосқындық жасаған объектив және субъектив себептер болды. Біріншісіне экономикалық қыйыншылық, қағаз қымтылығы себеп болса, екіншісіне жазыушыларымыздың өздерінің жаңа дәуірге таяр емесі, эстетикалық ой-дүниесінің бұрынғы тоталитар жәмийетте орнығып қалған кәліптерден, догмалардан толық қутылмағандығы, көркем ізденісінң төмендігі себеп болды.

Сұрақтар.

- 1.Хәзиргі әдебиі процессте проза жанрының рауажланыу бағдарлары қандай?
- 2..Хәзиргі прозаның идеялық-тематикалық өзгерістерге ұшырауы хақында айтып берің.
- 3.Хәзиргі әдебиеттегі проза жанрындағы көркемдік ізденіушілік нелерде сезіледі?

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Нұржанов П. Дәуір талабы және көркем әдебиет. Нөкіс, 1992
2. Нұржанов П. Ғәресіздік дәуіріндегі қарақалпақ прозасы. Нөкіс, 2003

5 ТЕМА: Эссе жанрының рауажланыуы. Оларды дәретіуде жазыушылардың орны. (2 саат лекция.)

(Т.Қайыпбергенов, С.Бахадырова, А.Дәулетмуратов, О.Әбдірахманов х.т.б..)

ЖОБА:

1. Эссе жанрына теориялық сыпатлама.
2. Қарақалпақ әдебиетінде эссе жанрының пайда болыуы.
3. Хәзиргі әдебиеттегі эссе жанрының идеялық-тематикалық, көркемдік өзіншеліктері хақында.

Көркем әдебиеттің рауажланыуы адамзат жәмийетінің тарихый рауажланыуы менен байланысly болады. Сонлықтан әдебиі процесс-адамзаттың әдебиі дәретіушілік пікірінің бір-бірінің кейнінен келетуғын және бір-біріне байланысly болған айырым рауажланыу

дәуірлериниң хәм де әсирлер даўамында дәретилген дәстүрлердиң үстин толықтырып даўам етиўиниң және раўажланыўының, байып барыўының улыўма хәрекети болып есапланады. Мине соңғы ўақытлары әдебиятымыздың усындай тенденцияда раўажланыўы нәтийжесинде бирқанша өзгерислер жүзеге келди. Алдындағы темаларда айтып өткенимиз сыяқлы әдебиятымызда бирқанша көркем формалар хәм жанрлар пайда болған еди. Сол көркем формалар хәм жанрлардың бири эссе жанры болып есапланады. Бул жанр қарақалпақ әдебиятында бурын болмаған еди. Бирақ Ғәрезсизлик дәуирине келип ол раўажлана баслады. Бул жанрды қарақалпақ әдебиятына енгизген жазыўшы Т.Қайыпбергенов болып табылады. Оның «Қарақалпақнама» шығармасы хәзирги эссе жанрының басламасына тийкар болып жаратылған көркем дәретпе десек те кәтелеспеймиз. Жазыўшы бул роман-эссеси арқалы тек ғана қарақалпақ әдебиятында емес, ал Орайлық Азия халықлары әдебиятында биринши болып роман-эссе жанрын дәретти. Сонлықтан да, Өзбекстан халық жазыўшысы Ә.Якубов "Қарақалпақнама" дәретпесин жоқары баҳалап "Әййемги Түркстан әдебиятында биринши роман-эссе, XX әсир түркий әдебиятында болса, дәслепки нама деген еди. Бул шығармаға М.Қашқарий атындағы жер жүзилик сыйлық берилди.

Эссе жанрын теоретиклер негизи мемуарлық жанр деп есаплайды. Ал белгили илимпаз Қ.Мәмбетов «Қарақалпақ әдебиятында эссе жанрына тарийхый философиялық, психологиялық хәм публицистикалық пикирлер де жәмлестирилип, ол роман дәрежесине жеткизилген» - деп, Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» эссесин көрсетеди. Соңғы ўақытларда қарақалпақ әдебиятында эссе жанрында кәлем тербеткен жазыўшылардың саны артып бармақта. Мәселен, бул салада Т.Қайыпбергеновтың "О дүньяға атама хатлар", «»Түркийнама», «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыўы», «Қәлбимниң қамусы», С.Баҳадырованың «Жигирма тоғыз жастан елиў жасқа шекем тюрьмада», А.Дәўлетмуратовтың «Өмир шежиреси», О.Әбдирахмановтың «Аралым-дәртим мениң» х.т.б. утымлы изленислер алып барды.

Мине қарақалпақ әдебиятына биринши эссе жанрын алып келген жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың шығармалары оқыўшылардың дыққатын өзине тартты. Сондай-ақ бирқанша илимпазлар да оның шығармалары ҳаққында өзлериниң пикирлерин билдирди. Мәселен, әдебиятшы Қ.Камалов: «Ал, жазыўшының «Қарақалпақнама» роман-эссеси, «Қәлбимниң қамусы», «Түркийнама» шығармалары оның

дөретиўшилигиниң жаңа басқышын қурайды. Енди бурынғы эпик жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың орнына философ Қайыпбергеновты көремиз. Ол шығармаларында халық легендалары менен анекдотлары, ертеклері, данышпанлардың пикирлері, өзиниң жеке пикирлері, тарийхый фактлер хәм тағы басқалар арқалы өмирдиң хәр қыйлы философиясы ҳаққында пикир айтады. Өмир шынлығын сүүретлеўдиң бул формасы бизиң әдебиятымыз ушын жаңалық.» - деп белгилейди.

Жазыўшының «О дүньяға атама хатлар» роман-эссеси ҳаққында өзбек илимпазы Ф.Насратдинов өзиниң «Орол бунг уради» атлы мақаласында былайынша пикир билдиреди: «Бобомга хатлар» китобини ўқиб, унда Т.Қойипбергановнинг болалик давридан то пайғамбор ёшигача босиб ўтган ҳаёт саргузаштлари, кўрган-кечганлари туғрисидаги уй-фикрлари жуда равон тил билан талқин этилганлигига гувоҳ бўлдим». Расында да жазыўшы бул дөрөтпесинде тәкирарланбас көркем форманы таңлайды- Арал трагедиясының ақыбетлери ҳаққындағы автордың қайғылы гүрриңин бул дүньядағы тири, жер басып жүрген адамлар тыңламағанлықтан, о дүньядағы атасына муражат етиўге мәжбүр болады. Т.Қайыпбергеновтың және бир жаңа дөрөтпеси «Қәлбимниң қамусы» деп аталады. Бул шығарма 1999-жылда «Әмиўдәрья» журналында жәрияланды. Дөрөтпе автордың философиялық ой-сезимлеринен ибарат, оған жазыўшы, «репортаж-эссе» деп жанрлық атама қойған. Бул шығарма ҳаққында жазыўшы өзиниң журналист М.Мирзо менен болған сәўбетинде жүдә қызықлы пикирлерди ортаға таслаған. Бул сәўбет «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасының 1996-жыл 5-январь санында жәрияланған еди. Т.Қайыпбергенов өзиниң «Қәлбимниң қамусы» дөрөтпесине «Гүбирли-сыбырлылардан 8 дәптер репортаж-эссе» деп жанрлық ат берген.

Т.Қайыпбергенов дөретиўшилигинде «Түркийнама» дөрөтпеси де белгили әҳмийетке ийе. Бул дөрөтпе автордың ядында қалған ўақыялар тийкарында жазылған.

Белгили жазыўшы С.Баҳадырованың «Жигирма тоғыз жастан елиў жасқа шекем тюрьмада» атлы эссеси 2002-жыл «Әмиўдәрья» журналында жәрияланған еди. Жазыўшының бул дөрөтпесинде белгили шайыр Избасар Фазыловтың өмириниң тарийхы, дөретиўшилиқ жолы ҳаққында мемуарлық мәнисте жазған. Онда шайырдың 1937-жылы Миллионлаған адамлардың жүрегине жазылмас дақ салған аты-шуўлы сталинлик репрессияға дуўшагер болғанлығы ҳаққында айтылады.

Алламберген Дәулетмуратовтың «Өмір шежереси» атлы эссеси де мемуарлық характерде жазылған болып онда елге белгили болған адамлардың яғный Н.Жапақов, Е.Алланиязов, Б.Балтабаев қ.т.б. сыяқлылардың өмір турмысын көркемлеп сүўретлеген.

О.Әбдирахмановтың «Аралым-дәртим мениң» эссеси ЮНЕСКО сыйлығына миясар болды. Шығармада тәбият көринислери яғный Арал теңизиниң хәзирги жағдайы ҳаққында, оның келешеги қандай болыўы жөнинде пикир жүргизиледи.

Улыўы айтқанда Ғәрезсизлик дәўиринде эссе жанры идея-тематикалық хәм жанрлық жақтан да раўажланып атыр. Бул жанрда қәлем тербетиўшилердиң саны артып бармақта.

Сораўлар.

- 1.Хәзирги әдебий процессте эссе жанрының орны хәм әҳмийети ҳаққында айтып бериң.
- 2..Хәзирги эссе жанрының раўажланыўында жазыўшвлардың орнын белгилеп бериң.
3. Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» атлы роман-эссеси ҳаққында айтып бериң.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, 1992
- 2.Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003
- 3.Т.Қайыпбергенов Қарақалпақман. Тәўекелшимен Нөкис, 2003.

6 ТЕМА: Повесть жанрында көркемлік ізлениушлик.

ЖОБА:

- 1. Ғәрезсизлик дәуиринде повестлик шығармаларға шолыу.**
- 2. Усы дәуир повестлериниң идея-тематикасы ҳаққында.**
- 3. Повестлик шығармалардың жанрлық өзгешеликтери.**

Хәзирги әдебий процессте прозаның айрықша орны бар. Усы дәуирдеги прозада тек ғана реализм методының курсауында қалып қоймай, ал Батыс Европа, рус,хәттеки түркий әдебий- эстетикалық ой-дүньясында жаңаланып қалған модернизм хәм абсурд әдебиятының дәстүрлерине деген жазыушыларымыздың қатнасы күшейди. Себеби, адамзаттың хәзирги әдебий эстетикалық ой-дүньясында реализм, модернизмниң түрли ағымлары, хәр түрли философиялық көз қараслар, әсиресе абсурд идеясының түрли көринислери бир-бири менен қарысып, хәзирги инсан баласының қурамалы келбетин, оның ишки дүньясының бар арнамысын, гүйзелисин көркем ҳақыйқатлыққа айналдыруға хызмет етпекте. Модернизм сөзине теориялық анықлама берип өтейик. Модернизм-франсузша-ең жаңа деген сөзден алынған, ол болмысты субъективлик көз-карастан сәулелендиреди, адамды жәмийетлик турмыстан ажыратып көрсетиуге умтылады, индивидуализмди үгитлейди. Модернизм реализмди бийкарлауға урынады, оны ўақты питкен ағым деп есаплайды. Себеби, хәммемизге мәлим XX әсирдиң 90-жылларының басында СССР қусаған тоталитар дүзимге тийкарланған мәмлекеттиң ыдырауы, оның баслы идеологиялық қуралы болған коммунистлик ойлаудың адамлардың санасынан әсте-әсте сығып шығарыла баслауы, оның орнын адамзаттың әсирлер бойы жыйналған философиялық, этикалық, эстетикалық, ҳуқықый билим қорлары системасының ийелей баслауы бизиң этираптағы жәмийетлик хәм тәбият қубылысларына, соның ишинде, турмысымыздың ажыралмас бир бөлеги болған көркем әдебиятқа деген қатнасымызды да пүткиллей өзгертип жиберди.

Ғәрезсизлик дәуириндеги қарақалпақ әдебиятындағы повестлерге нәзер таслайтуғын болсақ, онда оның идея-тематикалық, жанрлық жақтан раўажланғанын сезиўге болады. Повест жанрының усындай өсиўинде жазыўшыларымыздың терең дәретиўшилиқ излениўшилиқлери үлкен роль атқарады. Себеби, усы жанрда жақсы қәлем тербеткен бирқанша жазыўларымыздың атын айтыўға болады. Мәселен, 1990-жыллардан кейин белгили жазыўшы Г.Есемуратова жүдә жемисли иследи. Ол буған дейин де «Дуўдендеги дәптер», «Жийрен» ҳ.т.б. шығармалары менен оқыўшылар жәмийетшилигиниң кеўлинен шыққан болса, оның «Сайланды шығармалары» ның еки томлығының (1-том 1995, 2-том 1997) жарыққа шығыўы әдебиятымызда елеўли ўақыя болды. Г.Есемуратова ғәрезсизлик дәуириниң мүмкиншилиқлеринен өнимли пайдаланып, қуўдалаў темасын, тоталитар жәмийеттеги әдилсизликлерди, инсан тәғдириниң аянышлы жағдайларын, зорлық-зомбылық, немқурайдылық ҳәм т.б. мәселелерди сүүретлеген. «Бир шаңарақ тарийхы» («Әмиўдәрья» 2003, №1), «Минайым» («Қарақалпақстан жаслары», 2003, май-июнь), «Устазлардың устазы» повестлерин дәретти.

С.Исмайлловтың «Пайғамбарлар ҳәм шайтанлар» атлы повести «Әмиўдәрья» журналының бетлеринде жарық көрди. Повестинң көркем қурылысында миллий-эпикалық ҳәм реалистлик ойлаў дәстүрлериниң, мифологиялық ҳәм реалистлик сыпатлардың биригип, бир-бирине қарысқан ҳалда өтлесип кетиўи автор идеясын бериўге хызмет етти. Повестинң тийкарғы идеясы-хәзирги алғаў-далғаў өмиримизде инсан баласын инсапқа, ойланып ис көриўге, қоршаған орталыққа абайлап қатнас жасаўға шақырыў.

Ө.Өтеўлиевтың Арал трагедиясының ақыбетлерине арналған «Теңиздиң жини» повести «Еркин Қарақалпақстан» газетасында 2000-жыл №118-130-санларында жәрияланды.

М.Нызановтың «Ақшагүл» повести хәзирги дәуир проблемаларына арналған. Бунда бир шаңарақ мысалында адамлар арасында сыйласық, инсап ҳәм инсапсызлық, жақсылық ҳәм жаманлық проблемасы, адам тәғдири, оның қәдир-қымбатының аяқ-асты етилиўи шеберлик пенен ашып

бериледи. Шығармада қахарман психологизминің жасалыуына айрықша итибар қаратылады. Бірақ ғәрезсизлик жыллары қарақалпақ прозасында жоқарыда атап өтилген повестлерди хәм Х.Өтемуратованың гүрриңлерин есапқа алмағанда бул жанрлардағы шығармаларды дөретиушілер тийкарынан жас жазыушылар болып қалды.

Сораулар.

- 1.Хәзирги Повесттеги көркемлик излениушиликлер нелерде айқын көзге тасланады?
- 2..Хәзирги повестлердің рауажланыуында жазыушылардың орнын белгилеп берің.
- 3.Повестің жанрлық өзгешеликлерин айтып берің.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Нуржанов П. Дәуір талабы хәм көркем әдебиет. Нөкис, 1992
- 2.Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәуириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003
- 3.Мәмбетов Қ. Әдебиет теориясы. Нөкис, 1995

7 ТЕМА: Ғәрезсизлик дәуиринде қарақалпақ романларының рауажланыу тенденциялары.

ЖОБА:

- 1. Хәзирги романлардың рауажланыу бағдарлары.**
- 2. Хәзирги романларда қахарман образын жаратыу мәселелери.**
- 3. Т.Қайыпбергеновтың романларына шолыу.**

80-жылларға келип әдебиятымызда жаңа бурылыслар пайда бола баслады. Усы дәуірдің биринши ярымында 50-60-жылдай өмир сүрген социалистлик реализм усылы бийкарлана баслады. Поэзия ең жауынгер жанрға айланып, ол дәуір руұхын беріуге еристи. Бірақ усы ярым жылда поэзиядағы көркем сөзлилик, жасқаншақлық, субъективлик, екінши ярымда ашық сөзлиликке, батырлыққа ауыса баслады. Мине әдебиятымыздың усы күнге шекем рауажланыу бағдарларын хәзирги әдебиет менен салыстырғанымызда әдеуір жетискенликлерге ерисилгени көзге тасланады.

Т.Қайыпбергеновтың жоқарыда аты аталған дөретпелери тек ғана қарақалпақ прозасында ғана емес, ал, пүткил түркий әдебий-эстетикалық ой дүньясында үлкен жаңалық болғанын атап өтиўимиз керек. Бул шығармалар миллий-эпикалық ҳәм XX әсир реалистлик прозасының дәстүрлериниң принциплерин бир-бирине синтезлестирип, оларды ҳәзирги шешилиўи тийис проблемалардың көркем жылнамасын дүзиўге хызмет еттириўге деген жазыўшының умтылысынан дөреген. «Қарақалпақнама» шығармасы арқалы Т.Қайыпбергенов тек ғана қарақалпақ прозасында емес, ал, ҳәзирги Орайлық Азия халықлары әдебиятында биринши болып роман-эссе жанрын дөретти. Сонлықтан да, Өзбекстан халық жазыўшысы Ә.Якубов "Қарақалпақнама" дөретпесин жоқары баҳалап "Әййемги Түркстан әдебиятында биринши роман-эссе, XX әсир түркий әдебиятында болса, дәслепки нама деген еди. Бул шығармаға М.Қашқарий атындағы жер жүзилик сыйлықтың берилиўи ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ прозасында үлкен ўақыя болды.

Ғәрезсизлик жылларында Т.Қайыпбергенов прозамызды өзиниң көркем форма, жанр ҳәм стиль саласындағы изленислери менен байытты. Буның мысалы сыпатында оның "О дүньяға атама хатлар" роман-эссесин келтириўге болады. Бул дөретпе тиккелей Арал трагедиясына арналып, ол өзбек, француз тиллерине аўдарылды, усы арқалы пүткил регионға қәўип салған апатшылықтың көркем тарийхын жер жүзи халықларына мәлимлеўде үлкен хызмет етти. Әлбетте, Т.Қайыпбергеновтың бул дөретпеси тақыр жерден шыққан жоқ. Жазыўшы ол шығарманы жазбастан алдын көп ғана жер жүзилик конференцияларда шығып сөйледі, хәр қыйлы тиллерде, баспаларда мақалалар, очерклер жәриялады, бул проблемаға дүнья жүзи жәмийетшилигиниң пикирин қаратты, әсиресе, акад. А.Сахаровтың жазыўшымызды қуўатлап, Москва трибунасынан шығып сөйлеўи жазыўшының бундай шығарманы дөретиўге әзелден-ақ үлкен таярлықлар көргенлигин аңлатады.

Т.Қайыпбергеновтың және бир жаңа дөретпеси "Қалбимниң қамусы" деп аталады. Дөретпе автордың философиялық ой-сезимлеринен ибарат,

оған жазыушы репортаж-эссе деп жанрлық атама қойған. "Түркийнама" дөретпеси де белгили әхмийетке ийе. Бул дөретпе автордың ядында қалған ўақыялар тийкарында жазылған. Дөретпеде пүткил түркий халықлардың образы жаратылған.

Ғәрезсизлик жыллары жазылған романлардың ишинде Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы ақтуба», К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллары», А.Садықовтың «Таста да гүллейди», С.Исмайловтың «Жүрек галактикасы», Қ.Матмуратовтың «Тербенбес» романлары ҳаққында унамлы пикир билдириўге болады. Дәслепки үш романның тематикасы бир-бирине жақын. XX әсирдин 50-жылларынан баслап ғәрезсизлик жылларына шекемги дәўирде елимизде орын алған машқалалар Әмирхан, Жалғас, Жумабай образлары этирапында ашып бериледи. Әсиресе, Ш.Сейтовтың романында дәўирдин ашшы ҳақыйқатлығы ҳеш қандай қыпсаламастан ашып бериледи. Әмирхан бузақылық, хийлекерлик, жаўызлықты өзинде жәмлеген образ. Ол өз мақсети, байыў, ҳәмел текшесине көтерилюй жолында ҳеш қандай жеркенишли ҳәрекеттен тайынбайды. Оның ушын басқа адамлар тәғдири бир пул. Ал К.Алламбергенов ҳәм А.Садықовлардың романларындағы Жалғас ҳәм Жумабайлар дәўир теңсизликлери, нызамсызлықлары менен гүресиўге, бунда ҳәр қайсысы өзинше жол таңлаўға бел байлаған қаҳарманлар. Бирақ партиялық жеке ҳәкимлик ҳүким сүрип турған сол дәўирде Жалғас, Жумабай кусағанлардың ҳақыйқатлық ушын гүресте жеңиске ерисиўи мүмкин емес еди. Бул ҳақыйқатлық еки романда да жүдә сәтли ашып бериледи. С.Исмайловтың «Жүрек галактикасы» романы жанрлық жақтан жаңа роман. Ол илимий-фантастикалық жанрда жазылған. Қарақалпақ әдебиятында еле бундай жанрда романлардың дөретилмегенин есапқа алатуғын болсақ, бул роман қарақалпақ әдебиятында өз орнына ийе екенлиги сөзсиз.

Қ.Матмуратовтың «Тербенбес» романлары соңғы дәўирдеги әдебиятымызда елеўли қубылыслардың бири болды. Романның ең утыслы таманларының бири де әйне қаҳарман образын жаратыўда ҳәм ҳәзирги дәўир ушын әхмийетли машқалаларды көтерип шығыўында болып

табылады. Романда ХІХ ғасырдың ақыры, ХХ ғасырдың басында Тербенбес атауының әтирапында жасаған халықтың өмирі сөз етіледі. Шығарманың бас қаһарманы Лепесбай әпиұайы ауыл баласынан ис билермен, ел басшысы дәрежесіне шекемгі жолларды басып өтеді. Бул жолды жазыушы исенимли сүүретлей алған. Лепесбай ис үйрениуді баслы мақсет етип өз алдына қояды. Ол киши заводлар құрады, усы арқалы халықты жұмыс пенен тәмийинлейді. Екиншиден, өз жеримиздің тәбийғый инәмын (балықты) халықтың ийгилигине жұмсай биледи. Балықты дузлап, қақлап таяр өним халына келтирип Россия хәм Европаның басқа еллерине сатыуды шөлкемлестиреди. Ол өз ауылласларына биймиллет ғамхорлық етиуді оларды жұмыс пенен тәмийинлеу, берген қарызларын жұмыс ислетиу менен өндирип алыу арқалы әмелге асырады. Мине, соның ушын да роман қызықлы оқылады хәм оқыушылар тәрәпинен қызғын күтип алынды.

Сораулар.

- 1.Хәзирги роман жанрының раўажланыу бағдарлары қандай?
- 2.Романлардың идея-тематикасындағы өзгерислер қандай?
- 3.Т.Қайыпбергеновтың романлары ҳаққында айтып бериң.
- 4.Ғәрезсизлик дәўиринде жазылған романларға шолыу жасаң.

Пайдаланылған әдебиятлар

- 1.Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995
- 2 .Нуржанов.П.Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы.Нөкис, 2003.
- 3.Қайыпбергенов Т.Қарақалпақпан. Тәўекелшимен. Нөкис, 2003
4. Өтемуратова Х. Қарақалпақ тарийхый романларының поэтикасы. Нөкис, 1997

8 ТЕМА: Хәзирги әдебий процесс хәм поэзия

Жоба:

- 1.Хәзирги поэзияның раўажланыу бағдарлары ҳаққында.
2. Поэзияның идея-тематикасындағы өзгерислер.
- 2.Поэзиядағы еркинлик хәм көркем поэзияда тема, идея таңлаудағы изленислер.

Бул дәуірде қарақалпақ поэзиясы да өз рауажланыу жолына ийе болды. Негизінде поэзияға демократиялық кейпият, көз қарас ертерек 80-жыллардың екінші ярымынан бастап кирип келген еди. Усы жыллары сол дәуірдеги аўқамның ыдырайтуғыны белгили болып қалды. Өйткени, хәмме орынларда нызамсызлық, жеке хәкимшилиқ, тәртипсизлик, тубалаўшылық орын алды. Бул нәрсе сол мәмлекетте жасаўшы адамлардың орынлы наразылығын пайда етти. Жәмийетте, проблемалар сондай көбейип кетти, олар бир-бири менен уласып жәмийетти қаплап алды хәм бундай жәмийеттиң тозғаны көринип турды. Бизиң шараятымызда экологиялық проблема биринши орынға шықты. Сонлықтанда усы жыллары поэзиямыздын ақсақалларының бири И.Юсупов «Қайта қурыўдың балаларына», «Ашық сөз», «Диалектика», «Корабльлер қойымшылығындағы елес» сыяқлы турмыстың ашшы хәқыйқатлығын батыл сүүретлейтуғын лирикалық шығармаларын дөретти. Бундай демократиялық кейпият басқа да қарақалпақ шайырларына отти.

Ғәрезсизлик дәўири әдебияттың басқа түрлери сыяқлы поэзияға да еркинлик берди. Сонлықтанда И.Юсупов, К.Рахманов, Т.Қабулов, Ж.Избасқанов, К.Каримов, Ҳ.Айымбетов, Н.Төрешова, С.Ибрагимов, Х.Дәўлетназаров, Б.Генжемуратов, М.Жуманазарова хәм т.б. қарақалпақ шайырлары идеялық-тематикалық, жанрлық-формалық изленислер алып барды. Олардың лирикалық шығармаларында еркин пикир айтыў, жаңаша пикирлеў көбирек көринди. И.Юсуповтың усы дәўірдеги лирикалық шығармаларының базы биреўлери хәққында жоқарыда айтып өткен едик. Шайыр Ж.Избасқанов та бул дәўірде дөретиўшилиқ пенен жедел шуғылланды. Шайырдың қосықларында күшли лиризм, жоқары эстетикалық талғам, ең баслысы пикир сулыўлығы көзге тасланады.

Толқынлардың төсин аймалардай,
Желпинесиз жазғы сулыўлар,
Төменде суў емес, айна бардай,
Серпилесиз назлы сулыўлар.

Ямаса

Көргениңиз барма гөззалды,
Таң сәхәрде шашырап оянған
Ушқынланып әне қозғалды,
Сулыұ емес, бир уұыс әрман.

Биринши мысал Ж.Избасқановтың «Шағалалар» қосығынан алынды. Бунда лирик қахарман өз сезимлерин шағалалар менен сәўбетке курады. Тәбияттың еркин хәм ерке ағзасы болған шағалалардың хәрекетинен гөззаллықты, сулыұлықты көргиси келеди. Оннан эстетикалық заўық алғысы келеди. Екинши мысалда да («Көргениңиз барма гөззалды» қосығынан) әдеттегиден тыс пикирлеў бар. Қарақалпақ халық дәстанларында «батыр уйқысынан шашырап оянды» деген ибараның ислетилетуғынын билемиз. Бунда шашырап ояныұ деген бизиң санамызға батырлықтың, айбатлылықтың символы сыпатында сиңеди. Ал шайыр бул қосығында бул ибараны қызлардың гөззаллығын тәбийий ҳалында жеткерийұ ушын ислетеди.

Х.Дәўлетназаров «Ғайры журттағы қарақалпақлар», «Қозылар» деп аталатуғын қосықларында халқымыздың өтмиши, оның өткендеги өмирине байланыслы эмоцияға толы сезим-пикирлерин береди. Бул қосықлар көркемлиги, тәсиршеңлиги бойынша үлкен табысқа ийе болды. К.Рахмановтың көп ғана қосықлары оқыұшылар тәрәпинен қызғын күтип алынды. Әсиресе, шайырдың экологиялық қыйыншылықларды сүўретлеўге арналған қосықлары тәсиршең.

Көк аспанда теңбил-теңбил ақ бултлар,
Сазарады алағада кеўлимдей,
Шақырғандай болар гейде жат журтлар,
Сениң соңғы қол былғаған белгиндей.

Куяш бултқа гә сүңгип, гә жарқ етер,
Тәбияттың бәхәрдеги назындай.
Диң аспаннан куслар менен дәрт өтер.
Сести... Аралдың ең ақырғы сазындай...

Мине, бул лирик қахарманның қулазыған кеўлинен өтип атырған кеширмелер. Лирик қахарман қыялый тәбият пенен сырласып, оның менен дәртлесип атыр. Бул қосық тәбият пенен инсан арасындағы катнасықты, олардың бирисиз екіншиси өмир сүре алмайтуғынын көрсетеди. Шайыр экология проблемасын усы усыл арқалы жеткеріўди мақул көрген.

Сондай-ақ бул дәўирде М.Жуманазарованың лирикалық шығармаларында батыл пикирлеў, Ҳ.Айымбетовтың лирикаларында пикирди аўыспалы мәниге қурыў, Н.Төрешованың қосықларында хаял-қызлардың дүньяға көз карасының сәўлелениўи, Б.Генжемуратовта жанрлық-формалық изленислер көбирек сезилди.

Ғәрезсизлик дәўиринде қарақалпақ шайырлары поэма жанрында да бираз жемисли иследи. Бул дәўирде И.Юсуповтың «Мәңги булақ», «Ўатан топырағы», Ж.Избасқановтың «Қамал» (драмалық поэма), «Оқыўшыма хат», Н.Төрешованың «Тутқын», «Қызымаў», «Аналық ҳаққында қысса», «Жетим қыз», Х.Дәўлетназаровтың «Ийесиз журт», «Қарақалпақ баязы», «Зийўарий шежире», « Әлўидағ муҳаббат. Хош қал жаслығым» (насрый поэма), Б.Генжемуратовтың «Қытай жипегиндеги битик», А.Өтениязованың «Айсұлтан» ҳ.т.б. поэмалар, Ә.Өтепбергеновтың «Аллаңды умытпа», «Аллада да есап бар», Н.Төрешованың «Ялғаншы» дастанлары жәрияланды. Усы поэмалардың ишинде И.Юсуповтың «Ўатан топырағы» ҳәм Б.Генжемуратовтың «Қытай жипегиндеги битик» поэмалары айрықша сөз етиўди талап етеди.

И.Юсуповтың поэмасында XX әсирдиң 30-жылларындағы репрессияда мәжбүрий өз ўатанын тәрк еткен ўатанласларымыздың аянышлы тәгдири сөз етиледі. Ҳәр тәреплеме саўатлы Әбдисәмед ахун алыс Туркия елинде жүрип-ақ өзиниң таланты, саўаты, адамгершилиги арқасында көпшиликтиң хўрметине миясар болады. Ол өлип баратырып та улы Мамытқа өз ўатанына садық болыўды, оған қайтып барыўды нәсиятлайды. Поэмада Мамыттың ўатан сағынышы, айралық жолындағы азапланыў-лары, кеўил кеширмелери, рухый халаты шеберлик пенен жеткерилген. Өз ўатанын аңсап келген Мамыт қусаған ўатан гедейларына кешеги қызыл

империя дәуиринде гумансырап караўлар, оларға жөнсиз азап бериўлер сүүретленген. Өз ўатанының топырағына аяғы тийиўден оған таўап етип, дуўа оқып атырғанда оны жансыз деп гуманланып тюрьмаға қамайды.

Қапа болып, албырақлап турғанда,
Үш милийса жетип келди булманға,
Қолға кисен салып сөзге келтирмей,
Жабық машинаға мингизди сонда...

Мине, бул Совет дәуири сиясатының бир көриниси еди.

Поэмада ҳәр ким ибрат алғандай адамгершилик фазыйлетлери сүүретленген орынлар көп. Әбдисәмед ахун баласы Мамыт пенен өз елин тәрк етип Туркиядан баспана табады. Ол жерде басқа адамлар қатары жергиликли жердің исбилермен, қайыр сақаўатлы инсаны Нурылла бий оларға қайыр сақаўат көрсетеди, баспана береді. Усындай ғамхорлыққа Әбдисәмед ахун адамгершилиги, инсанлық хұжданы менен жуўап береді. Нурылла бийдің үйи өртенип, қызы Жанна от арасында қалғанда өз өмирин кәўипке қойып (денесиниң көп жери хәдден тыс күйип кетиўи ақыбетинен Әбдисәмед ахун қайтыс болады) оны аман алып шығады. Қулласы, бул поэма жоқары адамгершилик фазыйлетлери менен хәдден тыс жаўызлықты, жақсылық пенен жаманлықты қатара қойып сүүретлеў арқалы инсанға тән болған қурамлылықты ашып береді. Өз пуқараларын тентене еткен қызыл империяның ҳеш бир ҳуқық нормаларына сыйыспайтуғын сиясатын әшқара етеди. Поэма оқыўшыны өтмишке нәзер таслаў, тыныш турмыстың қәдирине жетиў, адамгершилик сыяқлы уллы түсиник ҳаққында ой жуўыртыўға жетелейди.

Б.Генжемуратовтың поэмасы да оқыўшылар тәрәпинен қызғын күтип алынды. Шығарма өзбек тилине аўдарылып жәрияланды. Оған өзбек әдебиятшысы Әзим Суюн «соңғы дәуирде ўатан ҳаққында жазылған ең жақсы шығарма болды» деп баҳалады. Поэмада түрк қағаны Мөде ханның тилинен ел-журт, ўатан тынышлығы ушын елди бирлестириў, жасларды ўатанға садық қылып тәрбиялаўдың усыллары баян етиледі. Мөде хан өз нөкерлериниң садықлығын, бирлигин сынап көриў ушын оларды талай

сынақтан өткереді. Қоңсы шын патшасы ең жүйрік тулпарын соратқанда да, он төрт жасар жалғыз қызын соратқанда да ел-жұрт тынышлығын гөзлеп иркілместен беріп жібереді. Бірақ ұатан жерінен бер деп сорағанда иркілместен сауашқа шығады хәм шын патшасы үстинен жеңіске ериседі. Демек поэмадан шығатуғын жуўмақ ұатан топырағы, жери хәмме нәрседен әзиз. Оны көздің қарашығындай сақлаў сол жерде жасаўшылардың хәр бириниң миннети.

Сораўлар.

- 1.Хәзирги әдебий процессте поэяның орны қандай?
- 2.Хәзирги поэзиядағы өзгерислер ҳаққында айтып берің.
- 3.Шайырлардың дәретиўшилиндеги көркемлик излениўшиликлерди айтың.
- 4.Усы дәўирде поэзиядағы жанрлық көптүрлилик қандай раўажланбақта?

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, 1992
- 2.Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003
- 3..Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995
- 4.Оразымбетов.Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы.Нөкис, 2004.
- 5.Расулов А. Танқид талқин баҳолаш. Тошкент, 2006

9 ТЕМА: Хәзирги қарақалпақ шайырларының дәретпелериниң

әдебий процесске тәсири

ЖОБА:

- 1. Қарақалпақ шайырларының дәретпелеринде көркемлик излениўшилиқ.**
- 2. Хәзирги әдебий процесстин раўажланыўында шайырлардың роли.**
- 3. Хәзирги поэзияда идея-тематика, көркем форма мәселеси.**

80-жыллардың екинши ярымынан баслап жалпы репрессияда көплеген жәмийелик хәм мәмлекетлик искерлерди наҳақтан жазалаған еди. Бул жағдай әдебиятқа толмас зыян тийгизди. 1940-45-жыллардағы әдебиятта болса баслы тематика Ыатан қорғаўға деген патриотлық сезимлерине

бағышланады. Урыстан кейинги қарақалпақ әдебиятында жеңистің хабарын жеткеріуіге бағышланған шығармаларда үлкен көтеріңкилік пафос күшли болды. Парахатшылық темасы баслы орынға шықты. Сондай-ақ усы дәуірде әдебиятта Конфликтсизлік тефиясы пайда болды. 50-60-жыллардағы ққ-әдебиятында жазыушы-шайырлар шеберлік мәселесине үлкен итибар берди. Сонлықтан көркем излениушиликлер алып барыуға еристи. Мине 80-жылларға келип әдебиятымызда жаңа бурылыслар пайда бола баслады. Усы дәуірдің биринши ярымында 50-60-жылдай өмир сүрген социалистлик реализм усылы бийкарлана баслады. Поэзия ең жауынгер жанрға айланып, ол дәуір руұхын беріуіге еристи. Бирақ усы ярым жылда поэзиядағы көркем сөзлилик, жасқаншақлық, субъективлик, екінши ярымда ашық сөзлиликке, батырлыққа ауыса баслады. Мине әдебиятымыздың усы күнге шекем рауажланыу бағдарларын хәзирги әдебият менен салыстырғанымызда әдеуір жетискенликлерге ерисилгени көзге тасланады. Мәселен усы дәуірдеги поэзияны алып қарайық. Хәзирги дәуірдеги ққ-шайырларының шығармаларының көркемлигиниң артып, форма таңлауда излениушилик пайда етип, қосық қурылысында жаңалықларды жүзеге шығарды. Бунда шайырлардың жаңаша көз-қарасы тәсир етсе, екіншиден сыртқы әдебий тәсирдің де нәтийжеси деп қарауға болады. Усы дәуір ққ-шайырлары пикирди жеткеріу үшін ықшам компазициялық формадан утымлы пайдаланған.

Ғәрезсизлик дәуіри әдебияттың басқа түрлери сыяқлы поэзияға да еркинлик берди. Сонлықтанда И.Юсупов, К.Рахманов, Т.Қабулов, Ж.Избасқанов, К.Каримов, Х.Айымбетов, Н.Төрешова, С.Ибрагимов, Х.Дәулетназаров, Б.Генжемуратов, М.Жуманазарова хәм т.б. қарақалпақ шайырлары идеялық-тематикалық, жанрлық-формалық изленислер алып барды. Олардың лирикалық шығармаларында еркин пикир айтыу, жаңаша пикирлеу көбирек көринди. И.Юсуповтың усы дәуірдеги лирикалық шығармаларының базы биреулері хәққында жоқарыда айтып өткен едик. Шайыр Ж.Избасқанов та бул дәуірде дөретиушилик пенен жедел

шуғылланды. Шайырдың қосықтарында күшли лиризм, жоқары эстетикалық талғам, ең баслысы пикир сулыұлығы көзге тасланады.

Х.Дәулетназаров «Ғайры журттағы қарақалпақлар», «Қозылар» деп аталатуғын қосықтарында халқымыздың өтмиши, оның өткендеги өмирине байланысly эмоцияға толы сезим-пикирлерин береди. Бул қосықлар көркемлиги, тәсиршеңлиги бойынша үлкен табысқа ийе болды. К.Рахмановтың көп ғана қосықлары оқыұшылар тәрепинен қызғын күтип алынды. Әсиресе, шайырдың экологиялық қыйыншылықларды сүүретлеўге арналған қосықлары тәсиршең.

Қөк аспанда теңбил-теңбил ақ бултлар,
Сазарады алағада кеўлимдей,
Шақырғандай болар гейде жат журтлар,
Сениң соңғы қол былғаған белгиндей.

Қуяш бултқа гә сүңгип, гә жарқ етер,
Тәбияттың бәхәрдеги назындай.
Диң аспаннан қуслар менен дәрт өтер.
Сести... Аралдың ең ақырғы сазындай...

Мине, бул лирик қахарманның қулазыған кеўлинен өтип атырған кеширмелер. Лирик қахарман қыялый тәбият пенен сырласып, оның менен дәртлесип атыр. Бул қосық тәбият пенен инсан арасындағы катнасықты, олардың бирисиз екіншиси өмир сүре алмайтуғынын көрсетеди. Шайыр экология проблемасын усы усыл арқалы жеткерийұди макул көрген.

Сондай-ақ бул дәўирде М.Жуманазарованың лирикалық шығармаларында батыл пикирлеў, Х.Айымбетовтың лирикаларында пикирди аўыспалы мәниге қурыў, Н.Төрешованың қосықтарында хаял-қызлардың дүньяға көз карасының сәўлеленийи, Б.Генжемуратовта жанрлық-формалық изленислер көбирек сезилди.

Сораўлар.

1.Хәзирги әдебий процесстиң раўадланыўына шыйырлардың үлеси қандай?

2.Шайырлардың лирикасындағы көркемлік излениўшиликлер ҳаққында айтып бериң.

3.Хәзирги поэзияда көркем форма мәселеси қандай?

4.Хәзирги шайырларымыздың лирикасының изертлениў мәселеси қандақ?

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы ҳәм көркем әдебият. Нөкис, 1992

2..Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995

3.Оразымбетов.Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы.Нөкис, 2004.

4.Расулов А. Танқид талқин баҳолаш. Тошкент, 2006

10 ТЕМА: И.Юсуповтың Ғәрезсизлик дәўириндеги поэзиясы.

ЖОБА:

1.И.Юсуповтың өмири дәретиўшилиги ҳаққында

2. Шайырдың Ғәрезсизлик дәўириндеги поэзиясына шолыў

4. Шайырдың қосықларының идея-тематикасы ҳәм көркем формасы ҳаққында.

XX әсир қарақалпақ әдебиятында, әсиресе, поэзияда ең көзге көринген талант ийеси Ибрайым Юсупов болып табылады. Ол өзиниң ойшыл, терең лиризмге, образлы философияға қурылған лирикалық шығармалары арқалы қарақалпақ лирикасын жанрлық жақтан еле де раўажландырды, жетилистирди. Оның қарақалпақ әдебиятында әсирлер даўамында кәлиплескен дәстүрлерин дүнья әдебияты дәстүрлери менен синтезледи, жаңа жанрлық түрлерди ҳәм көркем формаларды алып келди. Ибрайым Юсупов дәретиўшилиги арқалы қарақалпақ әдебиятында поэма жанры көп түрленди, көркейди. Лиро-драмалық, романтикалық поэмалар айне, И.Юсупов дәретиўшилиги арқалы қарақалпақ әдебиятына кирип келди. Ол тек шайыр болып қалмастан «Ғарры туттағы гүз» прозалық топламын жәриялады. Әсиресе, оның «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңи қарақалпақ әдебиятында усы жанрдағы ең көрнекли шығармалардың бири болып қалды. Соның менен бирге И.Юсупов қарақалпақ әдебияттаныў илимине де өз үлесин қосты, әдебиятымыздың хәр қыйлы проблемалары бойынша бир

қанша мақалалар жәриялады. Әдебиятымыздағы усындай уллы хызметлери хәм «Актрисаның ығбалы», «Дала әрманлары», «Гилемши хаял ҳаққында ҳақыйқатлық» поэмалары ушын Бердақ атындағы Қарақалпақстан мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры. Өзбекстан Қаҳарманы.

Екинши жер жүзлик урыстан кейин шайыр болып қәлиплескен Ибрайым Юсуповтың балалық хәм жаслық жыллары урыс дәўирине туўра келди. Ол 1929-жылы Шымбайдың Азат аўылында дүньяға келди. Урыстан кейинги жыллары Қарақалпақ педагогикалық институтын тамамлағаннан соң онлаған жыл усы институтта әдебияттан сабақ берди. «Әмиўдәрья» журналының бас редакторы болды. Илимий жумыс пенен шуғылланды. Узақ жыллар Қарақалпақстан республикасы жазыўшылар аўқамын басқарды. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының редакторы болып иследи. И.Юсуповтың биринши қосығы 1946-жылы баспада жарияланды. 1949-жылы-ақ биринши поэмасы – «Жолдас муғаллим»и баспадан шыққаннан кейин халқымыздың сүйикли шайырына айланды. Соннан кейинги жыллары шайырдың 20ға жақын поэтикалық топламы, 10нан аслам поэмалары карақалпақ оқыўшыларына инәм етилди. Ә.Шамуратов пенен бирликте «Қырық қыз» драмасын, «Өмирбек лаққы» комедиясын, «Әжинияз» либреттосын, «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңин, бир неше публицистикалық хәм илимий мақалаларын баспадан шығарды. Шайыр дәретпелери орыс, өзбек хәм басқа да көплеген тиллерде поэтикалық топлам хәм айырым шығармалар түринде жәрияланды. Оның аўдармасында карақалпақ тилинде дүнья классиклериниң (Пушкин, Байрон, Гёте, Гейне, Шекспир, Лермонтов, Шевченко, Маяковский), түркий халықлар шайырларының (Мақтымқулы, Тоқай, С.Вургун, М.Карим, Зульфия) айырым қосықлары китаплары хәм шығармалары жәрияланды.

Ибрайым Юсупов биринши гезекте лирик шайыр. Оның лирикасы кайталанбас көркемликке ийе, өз халқының эстетик дүньясы менен терең

байланған. Ол өз халқының өтмиши менен бүгингисин, миллий кәдирияттарын жетик биледи хәм кәстерлейди. Сонлықтанда шайыр:

Қарақалпақты көп мақтама көзинше,
Қармаққа тез қабатуғын балықпан,
Хәр кимнің бар әззи жери өзінше,
Шортанымдай аңқылдақлаў халықпан, дейди.

Усы қатарлар арқалы-ақ шайырдың өз халқының патриоты, оның жан ашыры екенін көриўге болады. Бул пикирди шайырдың «Ана тилиме» атлы қосығы туўралы да айтыўға болады.

Жыраў сени бәйги атындай баплаған,
Шешен сени даўда шынтлап таплаған,
Алпамыслар уран етип урыста,
Бердақ сени қурал етип саплаған.

И.Юсупов дәретиўшилигиниң үлкен бир бөлегин оның халықлар дослығы, басқа халықлар турмысына бағышлап жазылған шығармалары курайды. Буның өзи шайырдың шайырлық пикирлеў диапозоны кең, дүнъялық әдебиат пенен жақыннан таныс екенін көрсетеди. Ол қайсы халықтың турмысынан шығарма жазбасын сол елдің тәбиятын, халқының дәстүрин, миллий қаҳарманларын келтиреді хәм усы арқалы әдебий этиканы сақлайды хәм өз шығармасының тәсиршеңлигин де арттырады.

И.Юсуповтың "Алатаўдан ескен самал", "Арашан" қосықлары менен бирге, Қазақстан туўралы шығармаларында да поэтикалық жаңалықлар жақсы сезиледи. Ол Қырғызстанды: "Жарларына жас қыранның пәрўазын берип, Тоқтағулдың қарт қыялын тербеген үлке" деп сүүретлейди, ал оның Зәўлим алатаўын "Гүзектеги жылқышыдай кунтыйып, ақ қалпағын басып кийген шыңларың" деп ол таўлы жердің сулыў көринислерин бериўге умтылады.

И.Юсуповтың Қырғызстан ҳаққында жазылған қосықларын соңғы жыллары дөреген "Қырғызларға", "Мен сүйемен, сүйемен қырғыздың Ала таўын", "Нарын" шығармаларын әдеўир толықтыра түседі. Буларда шын

жүректен айтылған, көркемлікке өткен кеуіл сыры бар, бүкпелемей берілген ыссы жүрек толқыны бар. Буннан тысқары қырғыз халқына деген хұрмет, олар менен түбимиз бир ағайин екенимизди аңлатыў, усы арқалы халықлар арасындағы аўызбиршиликке, татыўлыққа көпир салыў қусаған уллы идеялар сезиледи.

И.Юсуповтың түркий тиллес өзбек, қазақ, азербайжан, түркмен, татар, башкурт, ноғай халықларына арналған да бир қатар лирикалық шығармалары бар. Олар қарақалпақ әдебиятында халықлар дослығына арнап жазылған ең сере лирикалық шығармалардың қатарына киреди. Ал хәр қыйлы жылларда дөреткен Кавказ дүркинери, украин, рус халықларына арнап жазылған қосықлары да оқыўшыны ериксиз өзине тартады. Оларда сол сүүретленген жерлердиң тәбиятына, халқының үрп-әдетине деген сүйиспеншилигин арттырады. Шайырдың дослық сезимлерин сәўлелендирийўши шығармаларының ишинде оның қәлемлес досларына арнап жазған лирикалары да айрықша орынды ийелейди. Мәселен, Расул Гамзатовқа, Шынғыс Айтматовқа, Ғафур Ғуламға, Мустай Каримге хәм тағы да басқа белгили жазыўшы-шайырларға арнап жазған лирикалық шығармалары жоқары көркемлікке хәм күтилмеген поэтикалық шешимлерге толы.

Дүнья жүзиндеги ҳақ нийетли адамзаттың дослығын жырлаў, олардың куўанышы менен қайғысына ортақласыў адамлар ушын жат емес. Бул темаға арналған шайырдың қосықлары поэзиямыздың тематикасын кеңейтти. И.Юсуповтың "Шыбығы сынса шынардың" деген қосығының күши мине усында.

Ибрайым Юсупов лирик шайыр сыпатында жақсы белгили. Оның дөретпесиниң негизги өзеги болған лириканың тематикасының өзіншеллик белгилерин аңлаў ушын "Күншығыс жолаўшысына" (1956) қосығы характерли шығарма. Бунда ол туўған жериниң бай тәбияты, ең тийкарғысы миймандос, мийнеткеш халқы ҳаққында жырлайды. Туўған жери, халқы менен мақтаныў ҳеш қашанда ҳеш бир шайыр ушын жат емес, бул дәстүрли жол:

Өз елинің бир мүйешин аралап,
Жүрегінде мәңги сақтап кетіуге,
Күн шығысқа сапар шеккен азамат,
Асық достым бизің жаққа жетіуге.

Шайырдың лирикасының тематикасы усы тууылған жери, оның бұрынғы хәм хәзирги тарийхы менен байланысly.

И.Юсуповтың тууылған жер хакқында, мухаббат лирикалары терең лиризмге, аўыспалы мәниге ийе. Оларда көркемлеў кураллары менен усыллары өз орнында ислетилип қосықтың көркемлигин арттырады. Соның менен бирге шайыр жәмийетте орын алған хәр қандай машкалаларға тыныш қарап отыра алмайды, олар жөнинде өз халқының озық ойлы бир азаматы сыпатында тынышсызланады, оларға өз кеўил сезимлерин билдиреди. Мәселен, шайырдың «Сағалаяк», «Арал эллегиялары», «Тырналар», «Корабллер қойымшылығындағы елес» атлы қосықлары дәўирдің ашшы хакыйқатлығын батыл айтыўға қурылған. Оларда бәринен де бұрын шайырлық сезгирлик, мәртлик сезиледи.

«Арал эллегиялары» қосығында лирик қахарманның экологиялық апатшылықтан тәшўишке түсиўи еле де тереңлеседи. Онда лирик қахарманның өкинишке толы сезимлери оқыўшыны бийтәреп қалдырмайды.

Хош, теңиз сүйиклим! Жаралы жандай,
Өлим халатында урасаң халлас,
Мениң қайғым амфибия адамдай,
Сенсиз қырда жасап саўа бола алмас.

Қосықтың баслы өзиншеликлериниң бири онда пикирлеўдің аналитикалық усылы катнасады. Шайыр өмирди тек сырттан бақлаўшы емес, ал оның қубылысларын изертлеўши де. Бул шығарманың жанрлық сыпатына да тәсирин тийгизеди. Қосық медитативлик-философиялық лирика. Ал «Қайта қурыўдың балаларына» қосығында дәўирдің, заманның ашшы хакыйқатлығы публицистикалық усылда ашып бериледи. Шайыр жүрегінде қатпарланып қалған дәрт төгиледи. Шайырлық сезгирлик арқалы басқалар елестире бермейтуғын қубылысларды көркемлеп жеткереди.

Буйған белди шештик, шалғай салынды,
Мийўе ағашы марапатқа малынды,
Кеўил қәтержамлық шербетин ишип,
Хақыйқатқа барар жоллар тарылды.

Шайыр бул қосығында публицистикалық ой-пикирди де көркемлеў кураллары хәм усыллары арқалы барынша көркемлеп бериўге ерискен. Әсиресе, «Мийўе ағашы марапатқа малынды», «Кеўил қәтержамлық шербетин ишип», «Ийкемшиллер ыңғай жабын жағалап», «Аяқларды қағып гөне шөңгелер», «Бетон мал қоралар муздың ығындай», «Бийдәўлет баланың хожалығындай» деген қатарларда аллегория, метафора, теңея жүдә шебер қолланылған.

И.Юсупов дүнья поэзиясы үлгилерин қарақалпақ поэзиясына алып келген новатор шайыр сыпатында да кеңнен белгили. Ол Шығыс поэзиясына тән болған ғәззел, мухаммес сыяқлы қосық түрлерин дөретти. Бунда шайыр қосықтың сыртқы формасын да, ишки мазмунын да усы формалардың келип шығыў түрине жақынластырғанын көремиз. Шайырдың төртликлери қысқа, тужырымлы, терең пикирге ийе болыўы менен ажыралып турады.

И.Юсупов Батыс поэзиясына тән болған сонет, октава сыяқлы қосық үлгилерин де қарақалпақ әдебиятына алып кирди хәм бул формалар шайыр дөретиўшилиги арқалы әдебиятымызды байытты.

Улыўмаластырып айтқанда И.Юсупов қарақалпақ поэзиясын рәң-бәреңлестирип, оны хәр тәреплеме раўажландырды. Шайыр лирикасы идеялық-тематикалық бағдары, жанрлық түри бойынша да ең жетилискен шығармаларға толы.

И.Юсуповтың қарақалпақ әдебиятында поэма жанрын раўажландырыўға қосқан үлеси де салмақлы. Шайырдың биринши поэмасы "Жолдас муғаллим" 1949-жылы жазылды. Бул поэма оның шайырлық жолын белгилеўши шығармасы еди. Соннан берги дәўирде "Акация гүллеген жерде", "Актрисаның ығбалы", "Ески фонтан ертеги", "Гилемши хаял хаққында хақыйқатлық", "Дала әрманлары", "Тумарис", "Посейдонның

ғәзеби", "Бүлбил уясы", "Мәмелек ой", «Мәңги булақ», «Ұатан топырағы» поэмалары белгили.

Шайырдың қайсы поэмасын алып қарасаңда онда шайырлық излениўшиликти, жанрлық өзіншелікке, жаңа пикир айтыўға умтылыўды көремиз.

"Гилемши ҳаял ҳаққында ҳақыйқатлық" поэмасында түркмен ҳаял-қызларының аўыр тәғдири сўўретленип, он саўсақтан өнери төгилген бул әжайып адамлар қанша мийнет етсе де мийнети баҳаланбағанын, олардың қайғылы өмирин шеберлик пенен ашып береді. Түркмен қызын яўмыт сәрдары ҳаял үстине алады, қолынан өнери тамған келиншек қызлы болады, өзиниң өнерин қызына өткереді. Олар тоқыған гилем даңқы пүткил шығысқа аңыз болып тарайды, буған Хийўа ханы ашық болады. Хан қыздың өзине емес, өнерине ашық. Қыз хан сарайына алдырылады. Хан салтанаты ушын гилем тоқыўдан ол бас тартады. Өйткени, ол тоқыған гилем, бийлеўшилердиң бақ талас ҳәм дүнья топлаў ушын есапсыз қырғын жаўгершилигине себеп болыўын қәлемейди. Қыз зинданға тасланады.

Дөнди гилем гейде таўыс пәриндей,
Аспандағы айқулақтай қубылды,
Гейде гилем Ферузаның гүлиндей,
Сулыўлықтың бар шегинен шығынды.
Хәр күни бир кирпич ышқы отындай,
Зер шашағы жалын болып лаўлады,
Гә ғыжлады сексеўилдиң шоғындай,
Гә тандырдай ушқын шашып лаўлады.

Шығармаға халық поэзиясының романтикалық руўхы, тил шеберлиги жақсы сиңген, гилемши ҳаялдың түркмен айдымында өзиниң туўған обасын еске түсириўлерин, гилемши ҳаялдың аўыр мийнетин шайыр тилеклеслик ҳәм романтикалық көтериңкилик пенен жырлайды, оның көз тартқан нағысы жанландырылады:

Ҳақыйқатында да, халықтың түсинигинде бояўлардың реңи усылайынша айтылады, автор усы түсиникти поэтикалық формада уғымлы

жеткерди. "Гилемши хаял хақында хақықатлық" шығармасы дослық хақында, тәғдирлес халықтардың өткен өмири хәм бүгингиси хақында, олардың турмысы, күн-көриси, миллий өзіншелиги хақында жазылған шығарма болды.

"Дала әрманлары" поэмасы да көркемлиги жоқары, жанрлық өзіншелікке ийе шығарма есапланады.. Поэмада Үстиртти бағындырыўшы адамлардың қахарманлық мийнети жырланады. Тайдың изин қырық жыл сақлаған тақыр, қыран ушса қанатын, тулпар шапса дойнағын күйдирген жазийра, муңлы намаға шерткен маялыш, дала жүйриги-жайранлар өскен кеңлик оқыўшының көз алдынан бирли-бир өтеди. Бунда автор пикир образлылығын биринши орынға қояды.

"Тумарис"- қахарманлық темадағы поэмалардың қатарына киреди. Өз халқының өткен тарийхы туўралы фактлер, аңыз әңгимелери шайыр ушын оғада бай материал береді. Өткенди сүүретлеў шайырға бүгингини улығлаў ушын керек. Хәр бир халықтың өтмишинде аңызға айланған қахарманлық ўақыялар көп. Усылардың бири- қарақалпақтардың ата-бабалары есапланған массагетлердин хаял патшасы Тумарис туўралы қахарманлық хәдийсе. И.Юсуповтың "Тумарис" поэмасында сол хаял патшаның өз жери, өз кәўимлериниң еркинлиги ушын жәхәнгер Кирге қарсы мәртлик саўашы сәўлелендиреди.

Поэмада Тумарис, Шырақлар тәрәпинен көрсетилген ерлик, қахарманлық драмалық ўақыялар менен бирге сүүретленеди. Оқыўшының көз алдында аңызға айланған батыр ана Тумарис образы турады:

Шайыр поэманың жанрлық өзіншелигине байланысly оған сай сүүретлеў усылын, көркем тил таба билген. Шығарма жасларды өз ўатанына, туўылған жерин сүйиў, оны кәстерлеў рухында тәрбиялаўда айрықша әҳмийетке ийе.

И.Юсуповтың поэмаларының ишинде ең "Актрисаның ығбалы" дәрәтпеси әҳмийетли орынды ийелейди. "Актрисаның ығбалы"- мәденият хақында оның үлкен бир тараўы театр, қарақалпақтың биринши актерлары хақында жазылған шығарма болғанлықтан поэмада сүүретленген барлық

хәсийселер, кеширмелер усы мәселениң этирапында болады. Автор театр көркем өнериниң қарақалпақ мийнеткешлери арасында дәслепки мәденият урығын себиўши, оның көпшиликтиң сана-сезими оятып, хәзирги раўажланған мәдениятқа умтылыўға жәрдемлесийўши күш екенин сәўлендирген. Поэмадағы тийкарғы образ сыпатында биринши қарақалпақ драматурглериниң бири Әбдираман Өтепов хәм ҳаял-қызлардан шыққан талантлы актриса Айымхан Шамуратовалардың образлары жасалған. Усы образлар арқалы қарақалпақ сахнасының дәслепки дәўирдеги өмири, биринши мәденият қарлығашларының турмысы кеннен сөз етиледи. Шығармада автор терең мәнили халықлық уғымларды орынлы түрде қаҳарманның минезин ашыўда дурыс пайдалана биледи: "Қыз кеўили ақ сандық", "Дәстүр заң емес өзи заң", "Биреўлер талдан да тикенек излер" ҳ.т.б. Ямаса поэмадағы мынандай қатарларға дыққат аўдарайық:

И.Юсупов буннан кейин "Қарақалпақ халқында сөз", "Бүлбүл уясы" «Мәңги булақ» поэмалары ҳаққында да унамлы пикирлерди билдирийў мүмкин. Шайырдың соңғы жыллары жазған «Ўатан» топырағы поэмасы темасының актуаллығы, қаҳарман психологизмин ашып бериўдеги шеберлик, батыл пикирлеўлер менен ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ әдебиятының табысы болды. Онда ХХ әсирдиң 30-жылларында репрессияға ушыраған ўатанласларымыздың аўыр тәғдири, олардың алыста жүрсе де өз ўатанын ядынан шығармаўы, ўатан топырағын жаннан әзиз көрип қәстерлеўи қаҳарманлардың ишки рухый кеширмелери, олар ушырасқан қыян-кести ўақыялар арқалы ашып бериледи.

Жуўмақлап айтқанда И.Юсупов ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының ең көзге көринген сөз шеберлериниң бири. Ол қарақалпақ поэзиясын бурын көрилмеген бийик шоққыларға алып шықты. Оның поэзиясы заман нәпеси менен азықланып, миллий әдебиятымызды раўажландырып киятыр.

Сораўлар

1. И.Юсуповтың өмири хәм дәретиўшилиги ҳаққында қысқаша айтып бериң.
2. И.Юсуповтың қандай поэзилық шығармаларын билесиз?

3. Шайыр поэзиясында кеңнен қолланылатуғын Шығыс хәм Батыс поэзиясына тән қандай көркем формаларды билесиз?

4. Шайырдың қарақалпақлардың миллий руўхын, өзине тән болған өзіншелигин сәўлелендиретуғын лирикалық шығармалары ҳаққында айтып бериң.

5. Шайыр лирикаларында батыл пикирлеў, публицистикалық сыпат ҳаққында айтып бериң.

6. Шайыр поэмалары ҳаққында айтып бериң.

7. «Ўатан топырағы» поэмасының көркемлиги қандай?

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, 1992

2. Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995

3. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. Нөкис, 2004.

4. Юсупов И. Өмир саған ашықпан. Нөкис, 2000

11 ТЕМА: Ғәрезсизлик дәўириндеги лирикада жанрлық, формалық изленислер

ЖОБА:

1. Хәзирги шайырлардың дәретиўшиликлерине шолыў.

2. Хәзирги шайырлардың дәретиўшилигиндеги көркемлик изленислер.

3. Әдебиятқа жаңа көркем формалардың пайда болыўында шайырлардың дәретиўшилик излениўшилиги.

Ғәрезсизлик дәўирине келип көркем әдебиятта, соның ишинде ең жаўынгер жанр есапланатуғын поэзия жанрында да бирқанша өзгерислер жүзеге келди. Оның идея-бағытында өзгерислер пайда бола баслады. Соның менен бирге бул дәўирде қарақалпақ поэзиясы да өз раўажланыў жолына ийе болды. Негизинде поэзияға демократиялық кейпийт, көз қарас ертерек 80-жыллардың екінши ярымынан баслап кирип келген еди. Усы жыллары сол дәўирдеги аўқамның ыдырайтуғыны белгили болып қалды. Өйткени,

хәмме орынларда ызымсызлыҡ, жеке хәкимшилик, тәртипсизлик, тубалаўшылық орын алды. Бул нәрсе сол мәмлекетте жасаўшы адамлардың орынлы наразылығын пайда етти. Жәмийетте, проблемалар сондай көбейип кетти, олар бир-бири менен уласып жәмийетти қаплап алды хәм бундай жәмийеттиң тозғаны көринип турды. Бизиң шараятымызда экологиялық проблема биринши орынға шықты. Сонлықтанда усы жыллары поэзиямыздың ақсақалларының бири И.Юсупов «Қайта қурыўдың балаларына», «Ашық сөз», «Диалектика», «Корабльлер қойымшылығындағы елес» сыяқлы турмыстың ашшы ҳақыйқатлығын батыл сүўретлейтуғын лирикалық шығармаларын дәретти. Бундай демократиялық кейпийат басқа да қарақалпақ шайырларына отти.

Ғәресизлик дәўири әдебияттың басқа түрлери сыяқлы поэзияға да еркинлик берди. Сонлықтанда И.Юсупов, К.Рахманов, Т.Қабулов, Ж.Избасқанов, К.Каримов, Х.Айымбетов, Н.Төрешова, С.Ибрагимов, Х.Дәўлетназаров, Б.Генжемуратов, М.Жуманазарова хәм т.б. қарақалпақ шайырлары идеялық-тематикалық, жанрлық-формалық изленислер алып барды. Олардың лирикалық шығармаларында еркин пикир айтыў, жаңаша пикирлеў көбирек көринди. И.Юсуповтың усы дәўирдеги лирикалық шығармаларының базы биреўлери ҳаққында жоқарыда айтып өткен едик. Шайыр Ж.Избасқанов та бул дәўирде дәретиўшилик пенен жедел шуғылланды. Шайырдың қосықларында күшли лиризм, жоқары эстетикалық талғам, ең баслысы пикир сулыўлығы көзге тасланады.

Шайырдың өз шығармаларына жаңа форма излестириўге дәретиўшилик пенен қатнас жасаўы қосықтың табысын белгилейтуғын критериялардың бири- дейди белгили илимпаз Қ.Оразымбетов.

Белгили әдебиятшы С.Ахметов өзиниң «Қарақалпақ совет поэзиясы» атлы монографиясында қарақалпақ шайырларының шығармаларының көркемлигиниң артып баратырғанлығын, форма таңлаўдағы излениўшиликти, қосық қурылысындағы жаңалықларды ашып береди.

Мине қарақалпақ шайырларынан И.Юсупов, Т.Матмуратов, Ж.Избасқанов, С.Ибрагимов, Х.Дәўлетназаров, Ш.Сейтов, К.Каримов,

М.Бердиев хәм т.б. сыяқлылардың дөретиўшилигинде көркемлик излениўшиликтиң бар экени көзге тасланады. Мәселен;

Толқынлардың төсин аймалардай,
Желпинесиз жазғы сулыўлар,
Төменде суў емес, айна бардай,
Серпилесиз назлы сулыўлар.

Ямаса

Көргениңиз барма гөззалды,
Таң сәхәрде шашырап оянған
Ушқынланып әне қозғалды,
Сулыў емес, бир уўыс әрман.

Биринши мысал Ж.Избасқановтың «Шағалалар» қосығынан алынды. Бунда лирик қахарман өз сезимлерин шағалалар менен сәўбетке қурады. Тәбияттың еркин хәм ерке ағзасы болған шағалалардың хәрекетинен гөззаллықты, сулыўлықты көргиси келеди. Оннан эстетикалық заўық алғысы келеди. Екинши мысалда да («Көргениңиз барма гөззалды» қосығынан) әдеттегиден тыс пикирлеў бар. Қарақалпақ халық дәстанларында «батыр уйқысынан шашырап оянды» деген ибараның ислетилетуғынын билемиз. Бунда шашырап ояныў деген бизиң санамызға батырлықтың, айбатлылықтың символы сыпатында сиңеди. Ал шайыр бул қосығында бул ибараны қызлардың гөззаллығын тәбийий ҳалында жеткерий ушын ислетеди.

Сондай-ақ бул дәўирде М.Жуманазарованың лирикалық шығармаларында батыл пикирлеў, Ҳ.Айымбетовтың лирикаларында пикирди аўыспалы мәниге қурыў, Н.Төрешованың қосықларында хаял-қызлардың дүньяға көз карасының сәўлелениўи, Б.Генжемуратовта жанрлық-формалық изленислер көбирек сезилди.

Сораўлар

- 1.Хәзирги шайырлардың дөретиўшилигиндеги көркемлик изленислер қандай?
- 2.Ж.Избасқанов, Х.Дәўлетназаров, С.Ибрагимовлардың дөретиўшилигиндеги көркемлик изленислер ҳаққында айтып бериң.

- 3.Илимпаз Қ.Оразымбетовтың докторлық диссертациясында хәзирги дәүир шайырлардың көркемлик излениўшиликлери қандай аспектте изертленген?
- 4.С.Ибрагимовтың, Х.Дәўлетназаровтың насрый қосықларының жанрлық өзгешеликлери ҳаққында айтып бериң.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы ҳәм көркем әдебият. Нөкис, 1992
- 2.Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995
- 3.Оразымбетов.Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы.Нөкис, 2004.
- 4.Юсупов И. Өмир саған ашықпан. Нөкис, 2000
- 5.Дәўлетназаров Х. Әлиўдағ мухаббат, әлиўдағ. Нөкис, 1992

12 ТЕМА: Хәзирги қарақалпақ әдебиятында поэма жанры.

(И.Юсупов «Ўатан топырағы», Б.Генжемуратов «Қытай жипегиндеги битик» поэмалары)

ЖОБА:

- 1. Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ әдебиятында поэма жанрының раўажланыў бағдарлары.**
- 2. Хәзирги поэмаларға улыўма шолыў.**
- 3. И.Юсупов ҳәм Б.Генжемуратовлардың поэмалық дөретпелерин талқылаў.**

Ғәрезсизлик дәўирде әдебиятымыз жанрлық көптүрлиликти пайда етип, қарақалпақ жазыўшы-шайырлары өзлериниң ой-пикирин хәр түрли формада бериўге ҳәм идея-мазмуны жағынан тәрбиялық әҳмийетке ийе шығармалар жаратыўға умтылмақта. Бундай жағдайда сыртқы әдебиятлардың да тәсири күшли болды. Мине сонлықта қарақалпақ әдебиятында поэма жанры да тез пәт менен қәлиплестти. Сонлықтан Ғәрезсизлик дәўиринде қарақалпақ шайырлары поэма жанрында да бираз жемисли иследи. Бул дәўирде И.Юсуповтың «Мәңги булақ», «Ўатан топырағы», Ж.Избасқановтың «Қамал» (драмалық поэма), «Оқыўшыма хат», Н.Төрешованың «Тутқын», «Қызымаў», «Аналық ҳаққында қысса»,

«Жетим қыз», Х.Дәулетназаровтың «Ийесиз журт», «Қарақалпақ баязы», «Зийўарий шежире», « Өлўидағ мухаббат. Хош қал жаслығым» (насрый поэма), Б.Генжемуратовтың «Қытай жипегиндеги битик», А.Өтениязованың «Айсултан» х.т.б. поэмалар, Ә.Өтепбергеновтың «Аллаңды умытпа», «Аллада да есап бар», Н.Төрешованың «Ялғаншы» дастанлары жәрияланды. Усы поэмалардың ишинде И.Юсуповтың «Ўатан топырағы» хәм Б.Генжемуратовтың «Қытай жипегиндеги битик» поэмалары айрықша сөз етиўди талап етеди.

И.Юсуповтың поэмасында XX әсирдиң 30-жылларындағы репрессияда мәжбүрий өз ўатанын тәрк еткен ўатанласларымыздың аянышлы тәгдири сөз етиледі. Хәр тәреплеме саўатлы Әбдисәмед ахун алыс Туркия елинде жүрип-ақ өзиниң таланты, саўаты, адамгершилиги арқасында көпшиликтиң хұрметине миясар болады. Ол өлип баратырып та улы Мамытқа өз ўатанына садық болыўды, оған қайтып барыўды нәсиятлайды. Поэмада Мамыттың ўатан сағынышы, айралық жолындағы азапланыў-лары, кеўил кеширмелери, рухый ҳалаты шеберлик пенен жеткерилген. Өз ўатанын аңсап келген Мамыт қусаған ўатан гедейларына кешегі қызыл империя дәўиринде гумансырап караўлар, оларға жөнсиз азап бериўлер сүүретленген. Өз ўатанының топырағына аяғы тийиўден оған таўап етип, дуўа оқып атырғанда оны жансыз деп гүманланып тюрьмаға қамайды.

Қапа болып, албырақлап турғанда,
Үш миллийса жетип келди булманға,
Қолға кисен салып сөзге келтирмей,
Жабық машинаға мингизди сонда...

Мине, бул Совет дәўири сиясатының бир көриниси еди.

Поэмада хәр ким ибрат алғандай адамгершилик фазыйлетлери сүүретленген орынлар көп. Әбдисәмед ахун баласы Мамыт пенен өз елин тәрк етип Туркиядан баспана табады. Ол жерде басқа адамлар қатары жергиликли жердиң исбилермен, қайыр сақаўатлы инсаны Нурылла бий оларға қайыр сақаўат көрсетеди, баспана береді. Усындай ғамхорлыққа Әбдисәмед ахун адамгершилиги, инсанлық хұжданы менен жуўап береді.

Нурылла бийдің үйі өртенип, қызы Жанна от арасында қалғанда өз өмирін кәуіпке қойып (денесінің көп жері хәдден тыс күйіп кетіуі ақыбетінен Әбдисәмед ахун қайтыс болады) оны аман алып шығады. Қулласы, бұл поэма жоқары адамгершилик фазыйлетлери менен хәдден тыс жауызлықты, жақсылық пенен жаманлықты қатара қойып сүүретлеу арқалы инсанға тән болған курамлылықты ашып береді. Өз пуқараларын тентене еткен қызыл империяның хеш бир хуқық нормаларына сыйыспайтуғын сиясатын әшқара етеді. Поэма оқыушыны өтмишке нәзер таслау, тыныш турмыстың қәдирине жетіу, адамгершилик сыяқлы уллы түсиник ҳаққында ой жууыртыуға жетелейді.

Б.Генжемуратовтың поэмасы да оқыушылар тәрәпинен қызғын күтип алынды. Шығарма өзбек тилине аударылып жәрияланды. Оған өзбек әдебиятшысы Әзим Суюн «соңғы дәуірде ұатан ҳаққында жазылған ең жақсы шығарма болды» деп баҳалады. Поэмада түрк қағаны Мөде ханның тилинен ел-журт, ұатан тынышлығы ушын елди бирлестириу, жасларды ұатанға садық қылып тәрбиялаудың усыллары баян етиледі. Мөде хан өз нөкерлериниң садықлығын, бирлигин сынап көриу ушын оларды талай сынақтан өткереди. Қоңсы шын патшасы ең жүйрик тулпарын соратқанда да, он төрт жасар жалғыз қызын соратқанда да ел-журт тынышлығын гөзлеп иркилместен берип жибереди. Бирақ ұатан жеринен бер деп сорағанда иркилместен сауашқа шығады хәм шын патшасы үстинен жеңиске ериседи. Демек поэмадан шығатуғын жуумақ ұатан топырағы, жери хәмме нәрседен әзиз. Оны көздиң қарашығындай сақлау сол жерде жасаушылардың хәр бириниң миннети.

Усындай мазмундағы поэмалар менен қарақалпақ поэмаларының көркемлиги артып бармақта хәм рауажланыу жолына түсти.

Сораулар.

1. И. Юсуповтың поэмасының идея-мазмунын айтып бериң.
2. Б. Генжемуратовтың поэмалық шығармасының жанрлық өзгешеликleri қандай?
3. Поэма жанры хәзирги уақытта қандай рауажланып атыр?

Пайдаланылған әдебиетлар

- 1.Оразымбетов.Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы.Нөкис, 2004.
- 2.Юсупов И. Өмир саған ашықпан. Нөкис, 2000
- 3.Генжемуратов Б.Саратан. Нөкис, 1990

13 ТЕМА: Хәзирги әдебий процессте драматургияның орны.

ЖОБА:

- 1.Хәзирги драмалық шығармаларға улыўма шолыў.**
- 2. Хәзирги драматургия хәм оның раўажланыў барысы.**

Хәзирги әдебияттағы драматургияның раўажланыўында да жаңаша бурылыслардың жүзеге келгенлиги хәммемизге мәлим. Хәзирги драматургияның баслы тематикасы да бүгинги жәмийетимизде болып атырған баслы рефомаларды өз сахнасында көрсете билиўи хәм оны адамлардың ойлаўына тәсир еттириў баслы ўазыйпа болып тур, себеби Республикамызда хәзирги қалып баратырған баслы проблемалар драматургияда да маўасалы хәм маўасасыз (антогонично) конфликтлер арқалы ғана иске асыўы шәрт. Себеби пьесада, конфликт шығаманың, ондағы образлардың бирден бир жаны, автордың идеясын гүрес арқалы ашатуғын баслы фактор. Сонлықта ғәрезсизлик дәўиринде әдебиятымыз жанрлық көптүрлиликти пайда етип, қарақалпақ жазыўшылары өзлериниң ой-пикирин хәр түрли формада бериўге хәм идея-мазмуны жағынан тәрбиялық әҳмийетке ийе шығармалар жаратыўға умтылмақта.

Ғәрезсизлик дәўиринде қарақалпақ драматургиясы да раўажланыўға ийе болды. Бул жыллары Қ.Матмуратовтың «Бир үйде еки өмир», «Өкели жетимлер», «Өмирбек хәм тазша», «Ақ текеш хәм көк текеш», А.Өталиевтиң «Ерназар Алакөз», «Өмир Темурдың бир күни», «Султан Жалелетдин», Ш.Сейтовтың «Халқабад романы тийкарында жазылған «Қутлы жол» пьесасы (қайта ислеген Қ.Матмуратов), «Шарияр» дастаны

тийкарында жазылған «Шарияр» пьесасы (Қ.Матмуратов), М.Нызановтың «Еки дүньяның әўереси», К.Рахмановтың «Тәғдир соққысы», Б.Баймурзаевтың «Бәддиўа», «Пәлектің гәрдиши», А.Өтениязованың «Жигиттің ығбалын берсин», «Мухаббат хәм ғәзеп», «Үмит ушқыны», «Жумбағы көп дүнья бул», С.Жумағұловтың «Экстрасенс», «Күйеўинди берип тур», «Адамлар қалай бузылған», «Бултлы күнлер» пьесалары жазылды. Бул пьесалар сахналастырылып тамашагөйлердің нәзерине усынылды.

«Бир үйде еки өмир» пьесасы драмалық жанрда жазылған. Онда әпиўайы бир үйдің өмири арқалы турмыстың драмалық тәрәпи ашып бериледи. Бир үйдің еки келини еки қыйлы минездеги, еки қыйлы дүнья түсинигіндеги келин. Олардың ата-аналары да сондай. Шығармадағы тийкарғы конфликт те шаңарақ ағзалары арасындағы тартысқа қурылған. Қулласы, бул шығарма хәзирги дәўир темасынан алып жазылған болып, онда миллий менталитет проблемасы, миллий үрп-әдет, дәстүрлерге садықлық мәселелери баслы орынға қойылады.

«Өмирбек хәм тазша» комедиясы да табысқа ийе болды. Онда Өмирбектің тапқырлығы, сөзге шешенлиги, бәрқулла кеўилли жүриўи оған деген сүйиспеншиликти оятады. Өмирбек қарақалпақлардың миллий қаҳарманы. Оның атына байланыслы жүдә көп санлы анекдотлар бар. Өмирбек айтыпты деген ушырма сөзлер халық арасында толып атыр. Бурын да И.Юсупов тәрәпинен жазылған «Өмирбек лаққы» комедиясы узақ жыллар даўамында қарақалпақ сахнасында қойылған еди. Қ.Матмуратовтың комедиясы да үлкен табысқа ийе болды. Өмирбектің Таўасар бай менен бәсекиге түсиўи хәм онда жеңип шығыўы бир неше күлкили эпизодлар арқалы бериледи. Пьесада Қулымбет қазы, Тазша, Лабақ, Таўасар байдың кемпири образлары сәтли шыққан. М.Нызановтың «Еки дүньяның әўереси» пьесасы да комедия жанрында жазылған. Онда бурынғы склад баслығы о дүньяға барғаннан кейин де гүнәси көп болғаннан кейин көп сораўға тутылады. Қулласы, ол о дуньяның да, бул дүньяның да әўересине айланады.

Бул дәуірде жазылған драмалық шығармалардың ишінде А.Өталиевтің «Ерназар Алакөз» драмасын ең сәтлі жазылған сахналық шығармалардың қатарына киргизиўге болады. Шығарманың тийкары ХІХ әсир қарақалпақлардың өмиринен алып жазылған. Усы дәуірдеги миллий қахарман Ерназар Алакөз пьеса орайында турады. Пьесадағы ўақыялардың тарийхый шынлыққа қурылыўы, онда қатнасыўшы персонажлардың да тарийхта болыўы, олардың хәрекетлериниң исенимли шығыўы бул шығармаға табыс алып келди. Усы автордың «Әмир Темурдың бир күни», «Султан Жалелетдин» атлы пьесалары да тарийхый шахслардың өмиринен алып жазылыўы менен баҳалы.

Сондай-ақ бул дәуірде бир қатар басқа халықлардың әдебиятынан да драмалық шығармалар қарақалпақ тилине аўдарылды. Мәселен, Өзбекстан қахарманы А.Ариповтың «Сахып қыран» пьесасы, казак драматурглері С.Балғабаевтың «Бизлер де ашық болғанбыз», «Ең сулыў келиншек», «Мухаббатсыз әсир», К.Жетписбаевтың «Бул қандай той», Б.Журтовтың «Қәйинене қылўасы», К. Сүйинишовтың «Кемпир-ғаррының еркеси», азербайжан драматурги Г.Хугаевтың «Қатынымды қайтып бер», өзбек драматурги Багдасаровтың «Жығылғанға жудырық», түркмен драматурги Н.Гуллаевтың «Кейипли келин», қырғыз драматурги Н.Закиевтың «Әке тәғдири», тәжик драматурги М.Бахтийдің «Мектептеги мухаббат» пьесаларын атап өтиўге болады. Бул шығармалар қарақалпақ театрының репертуарын кеңейтиў менен бирге қарақалпақ драматургиясын да байытты.

Улыўмаластырып айтқанда ғәрезсизлик дәуиринде қарақалпақ драматургиясы усындай өзіншеликлерге ийе болды. Ол әдебияттың басқа түрлерине салыстырғанда әззи раўажланды. Бул дәуірде көбирек комедия жанрына итибар берилди. Әсиресе, жеңил күлки туўдыратуғын хәр қыйлы тамашалар театрда көбирек сахналастырылды. Драма жанрында шығармалар дым аз жазылды. Ал трагедия жанры болса улыўма итибардан шетте қалды.

Сораўлар.

1. Хәзирги драматургияның раўажланыў барысы ҳаққында айтып бериң.

2. А. Өталиевтің «Ерназар Алакөз» драмасының идея-мазмұны қандай?
3. Қ. Матмуратовтың «Бир үйде еки өмир», «Әкели жетимлер», «Өмирбек хәм тазша», «Ақ текеш хәм көк текеш» комедиялары хақында айтып берің хәм олардың драматургиядағы орны қандай?

14 ТЕМА: Ғәрезсизлик дәўиринде драматургияның жағдайы.

ЖОБА:

- 1. Хәзирги дәўир сахнасы хәм драматургия.**
- 2. Қарақалпақ драмасының жағдайы хақында.**

Ғәрезсизлик дәўиринде қарақалпақ драматургиясы да раўажланыўға ийе болды. Бул жыллары Қ. Матмуратовтың «Бир үйде еки өмир», «Әкели жетимлер», «Өмирбек хәм тазша», «Ақ текеш хәм көк текеш», А. Өталиевтің «Ерназар Алакөз», «Өмир Темурдың бир күни», «Султан Жалелетдин», Ш. Сейтовтың «Халқабат романы тийкарында жазылған «Қутлы жол» пьесасы (қайта ислеген Қ. Матмуратов), «Шарияр» дастаны тийкарында жазылған «Шарияр» пьесасы (Қ. Матмуратов), М. Нызановтың «Еки дүньяның әўереси», К. Рахмановтың «Тәғдир соққысы», Б. Баймурзаевтың «Бәддиўа», «Пәлектің гәрдиши», А. Өтениязованың «Жигиттің ығбалын берсин», «Мухаббат хәм ғәзеп», «Үмит ушқыны», «Жумбағы көп дүнья бул», С. Жумағуловтың «Экстрасенс», «Күйеўинди берип тур», «Адамлар қалай бузылған», «Бултлы күнлер» пьесалары жазылды. Бул пьесалар сахналастырылып тамашагөйлердің нәзерине усынылды.

«Бир үйде еки өмир» пьесасы драмалық жанрда жазылған. Онда әпиўайы бир үйдің өмири арқалы турмыстың драмалық тәрәпи ашып бериледи. Бир үйдің еки келини еки қыйлы минездеги, еки қыйлы дүнья түсинигиндеги келин. Олардың ата-аналары да сондай. Шығармадағы тийкарғы конфликт те шаңарақ ағзалары арасындағы тартысқа қурылған. Қулласы, бул шығарма хәзирги дәўир темасынан алып жазылған болып, онда миллий менталитет проблемасы, миллий үрп-әдет, дәстүрлерге садықлық мәселелери баслы орынға қойылады.

«Өмирбек хәм тазша» комедиясы да табысқа ийе болды. Онда Өмирбектиң тапқырлығы, сөзге шешенлиги, бәркулла кеўилли жүриўи оған деген сүйиспеншиликти оятады. Өмирбек карақалпақлардың миллий қахарманы. Оның атына байланысly жүдә көп санлы анекдотлар бар. Өмирбек айтыпты деген ушырма сөзлер халық арасында толып атыр. Бурын да И.Юсупов тәрeпинен жазылған «Өмирбек лаққы» комедиясы узак жыллар даўамында карақалпақ сахнасында қойылған еди. Қ.Матмуратовтың комедиясы да үлкен табысқа ийе болды. Өмирбектиң Таўасар бай менен бәсекиге түсиўи хәм онда жеңип шығыўы бир неше күлкили эпизодлар арқалы бериледи. Пьесада Қулымбет қазы, Тазша, Лабақ, Таўасар байдың кемпири образлары сәтли шыққан. М.Нызановтың «Еки дүньяның әўереси» пьесасы да комедия жанрында жазылған. Онда бурынғы склад баслығы о дүньяға барғаннан кейин де гүнәси көп болғаннан кейин көп сораўға тутылады. Қулласы, ол о дуньяның да, бул дүньяның да әўересине айланады.

Бул дәўирде жазылған драмалық шығармалардың ишинде А.Өталиевтиң «Ерназар Алакөз» драмасын ең сәтли жазылған сахналық шығармалардың қатарына киргизиўге болады. Шығарманың тийкары Х1Х әсир карақалпақлардың өмиринен алып жазылған. Усы дәўирдеги миллий қахарман Ерназар Алакөз пьеса орайында турады. Пьесадағы ўақыялардың тарийхый шынлыққа қурылыўы, онда қатнасыўшы персонажлардың да тарийхта болыўы, олардың хәрекетлериниң исенимли шығыўы бул шығармаға табыс алып келди. Усы автордың «Әмир Темурдың бир күни», «Султан Жалелетдин» атлы пьесалары да тарийхый шахслардың өмиринен алып жазылыўы менен баҳалы.

Хәзирги драматургия ҳаққында сөз еткенимизде Б.Турсыновтың пикирлери мынадай. «Солай да еле көп драматурглеримиз, режессерларымыз хәзирги дәўирдеги, турмыстағы, идеологиядағы маўасасыз конфликтлердиң парықларын, мөлшерлерин, жанрларға бола, нәзик, сырлы жақларын теориялық жақтан билмегенликтен, маўасаасыз конфликтлерден қорқып, сиясый, идеологиялық жақтан адасып қаламызба

деп ойлап, маўасыз конфликтлердиң шешилиўлерине маўасалы конфликттиң реңин көбирек берип жибереди, персонаж образы жәмийетшилик тәрәпинен тийисли дәккисин алмайды, гүрес майданындағы саўаштан аңсат қутылып кетеди». Мине бул пикирде де жан бар. Сонлықтан драматурглеримиз усындай мәселелерге де итибар бериўлери لازым деп билемиз.

Сораўлар.

1. Ҳәзирги драматургия ҳаққында сөз еткенимизде Б.Турсиновтың пикирлери қандай?
2. Ҳәзирги драмалық шығармаларға шолыў жасаң.
3. Ҳәзирги драматургиядағы баслы мәселелер нелерден ибарат?

15 ТЕМА: Ҳәзирги әдебий процестиң изертлениўи.

ЖОБА:

1. Ҳәзирги әдебий процесс ҳәм әдебияттаныў.
2. Ҳәзирги әдебияттаныўдағы илимий изертлеўлерге шолыў.

Өзбекистан Республикасы Ғәрезсизлик алғаннан кейин әдебий процесстиң раўажланыўы ҳәм оны изертлеў мәселелери жүзеге келди. Себеби, енди илим изертлеў тараўында да жаңаша көз-қараслар менен илимий жумыс алып барыў керек екенин илимпазлар жақсы түсине баслады. Себеби XX әсир ққ әдебиятына нәзер салғанымызда 20-жыллардың ққ әдебиятында әдебияттың үстинен партиялық қадағалаўдың кем-кемнен күшейгенин, жазыўшы-шайырлардың көз-қарасындағы сиясий шеклениўшиликтиң пайда болғанын билемиз. Сондай-ақ усылардың салдарынан агитациялық-пропагандалық характердеги, қурғақ шаңараққа қурылған, дин ийелерин, бардашлы адамларды жөнли-жөнсиз минге алған шығармалар көбейгени ҳеш кимге сыр емес. Ал 80-жыллардағы ққ-әдебиятында болса сол дәўирдеги халқымыздың сиясий-жәмийетлик, экономикалық ҳәм мәдений өмириндеги өзгерислердиң әдебиятқа тийгизген тәсири нәтийжесинде әдебияттың раўажланыў бағдарлары өзгериске

ушырады. Мәселен, Қарақалпақстанда мәдени революцияның табыстары, мектептердің санының көбейуі, мұғаллимдер институтының, илим изертлеу институтының ашылуы, мәмлекетлик театрдың жүзеге келуі, баспа сөздің рауажланыуы, және бул дәуірде жазушы шайырлардың қатарының толуы, дәретиушилик диапозының кеңейуі, Қарақалпақстанда жазушылар союзының дүзилиуі х.т.б. уақыялардың тәсиринен әдебиятта идеялық-тематикалық, жанрлық, формалық бағдар жүзеге келди. Ал 80-жыллардың екінші ярымынан бастап жалпы репрессияда көплеген жәмийелик хәм мәмлекетлик искерлерди нахактан жазалаған еди. Бул жағдай әдебиятқа толмас зыян тийгизди. Сондай-ақ усы дәуірде әдебиятта Конфликтсизлик теориясы пайда болды. 50-60-жыллардағы қк-әдебиятында жазушы-шайырлар шеберлик мәселесине улкен итибар берди. Сонлықтан көркем излениушиликлер алып барыуға еристи. Мине 80-жылларға келип әдебиятымызда жаңа бурылыстар пайда бола бастады. Усы дәуірдің биринші ярымында 50-60-жылдай өмир сүрген социалистлик реализм усылы бийкарлана бастады. Поэзия ең жауынгер жанрға айланып, ол дәуір рухын бериуға еристи. Бирақ усы ярым жылда поэзиядағы көркем сөзлилик, жасқаншақлық, субъективлик, екінші ярымда ашық сөзлиликке, батырлыққа ауыса бастады. Мине әдебиятымыздың усы күнге шекем рауажланыу бағдарларын хәзирги әдебият менен салыстырғанымызда әдеуір жетискенликлерге ерисилгени көзге тасланады. Мәселен усы дәуірдеги поэзияны алып қарайық. Хәзирги дәуірдеги қк-шайырларының шығармаларының көркемлигинин артып, форма таңлауда излениушилик пайда етип, қосық қурылысында жаңалықларды жүзеге шығарды. Бунда шайырлардың жаңаша көз-қарасы тәсир етсе, екіншиден сыртқы әдебий тәсирдің де нәтийжеси деп қарауға болады. Усы дәуір қк-шайырлары пикирди жеткеріу ушын ықшам композициялық формадан утымлы пайдаланған. Яки болмаса проза жанрын алып қарайық, ғәрезсизликтен алдынғы қк- жазушыларының шығармаларында көбинесе, я алыс өтмиш уақыяларына, я бирде октябрь аударыспағы алдындағы ямаса сол дәуірдеги уақыяларды суўретлеуға умтылды. Бул жолда, әлбетте, олар

белгили табысларға да еристи. Бирақ, бунда коммунистлик идеологияның тәсири басым болды. Мине ғәрезсизликке ерисилгеннен кейин әдебиятта баслы курал болып келген социалистлик реализмнің искенжесинен кутылған, көркем сөз усталарымыз жәмийетлик турмыс ўақыяларын өзиниң бар ҳалында, түрлише, рәң-бәрең жағдайында суўретлеўге мүмкиншилик алды. Мине, әдебий ҳәрекеттиң усындай жағдайларын изертлеўде де жаңаша бағдар керек екни көзге тасланды. Сонлықтан, ҳәзирги илим изертлеўшилердиң мийнетлеринде әдебий процесс жаңаша мазмунға хәм формаға ийе болған көринисте изертленген. Мәселен; филология илимлериниң докторлары: Ю.Пахратдиновтың, Ә.Пахратдиновтың, Қ.Жәримбетовтың, Қ.Оразымбетовтың, С.Баҳадырованың, Ж.Ешниязовтың, А.Хамидованың ҳ.т.б. илимий мийнетлеринде усындай жаңа пикирлерди ушыратамыз.

Сораўлар.

- 1.Хәзирги әдебияттаныўдағы илимий мийнетлерге шолыў жасаң.
- 2.Белгили илимпазлар Ә.Пахратдинов, Қ.Жәримбетов, Қ.Оразымбетов, С.Баҳадырова хәм т.б. илимий мийнетлеринде қандай мәселелер изертленген

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, 1992
- 2.Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003
- 3..Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995
- 4.Оразымбетов.Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы.Нөкис, 2004.
- 5.Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ классик лирикасының жанрлық кәсийетлери. Нөкис, 2004

16 ТЕМА: Ғәрезсизлик дәўиринде әдебияттаныў илиминиң хәртәреплеме өсип раўажланыўы.

ЖОБА:

- 1. Хәзирги күндеги әдебияттаныў илими.**

2.Әдебиеттаныу илимининң раўажланыу бағдарлары ҳақында.

Ғәрезсизлик дәўирине келип әдебиеттаныу илими де ҳәртәреплеме раўажланыу жолына ийе болды. Қарақалпақ әдебиеттаныу илимин жақсы изертлеп үйрениўде қарақалпақ илимпазлары үлкен хызмет атқарып атыр. Мәселен, XX әсир қарақалпақ әдебиеттаныу илимин раўажландырыўда Н.Дәўқараев, М.Нурмухамедов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Қ.Мамбетов ҳәм т.б. илимпазлар көп мийнетлер етти. Олардың илимий мийнетлери қарақалпақ әдебиятының ҳәртәреплеме бағдарларын ашып бериўде үлкен баҳалы жумуслар экени мәлим.

Қарақалпақ әдебиеттаныу илими теория, поэзия, проза, драматургия ҳәм т.б. тараўларлары бойынша изертленди. Және бул тараўлар еле де даўам етип қиятыр. Усы тараўларды изертлеп раўажландырыўда белгили илимпазлар Ю.Пахратдинов, Ә.Пахратдинов. Қ.Жәримбетов, Қ.Оразымбетов, Қ.Алламбергенов, С.Баҳадырова, Б.Генжемуратов, жас илимпазлардан П.Алламбергенова, З.Бекбергенова, А.Ҳамидова, Д.Пахратдинов, Б.Дәўлетов, С.Матекеев, Э.Ешниязова, О.Гайлыева ҳәм т.б. хызметлери үлен. Сондай-ақ олардың илимий мийнетлери қарақалпақ әдебиеттаныуының базы бир мәселелерин изертлеўге бағышланған

Әдебиет теориясы тараўы бойынша белгили илимпазлар С.Ахметов, Қ.Мәмбетов, Қ.Жәримбетов, Ж.Есенов ҳәм т.б. мийнетлери баҳалы мийнетлерден болып табылады.

Белгили әдебиетшы С.Ахметов өзиниң «Қарақалпақ совет поэзиясы» атлы монографиясында қарақалпақ шайырларының шығармаларының көркемлигиниң артып баратырғанлығын, форма таңлаўдағы излениўшиликти, қосық қурылысындағы жаңалықларды ашып береді.

Усы поэзия тараўында Ғәрезсизлик дәўиринде филология илимлериниң докторы Қ.Оразымбетов «Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ поэзиясында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы» деген илимий мийнетин жазды. Онда хәзирги қарақалпақ поэзиясындағы шайырларымыздың көркем форма жақтан излениўшиликти алып барғанлығы, хәзирги қарақалпақ поэзиясындағы көркем формалардың жанрлық

өзгешеликleri хәм формалары ҳаққында теориялық пикирлер айтқан. Ол өз мийнетинде ҳәзирги шайырлардың көркем излениўшиликлери ҳаққында былай дейди: «Шайырдың өз шығармаларына жаңа форма излестириўге дәретиўшилик пенен қатнас жасаўы қосықтың табысын белгилейтуғын критериялардың бири».

Проза тараўында да бирқанша илимий мийнетлер пайда болды. Бул тараўда С.Баҳадырова, П.Нуржанов сыяқлы илимпазлардың мийнетлери үлкен әҳмийетке ийе.

Қ.Айымбетовтың, Т.Алланазаровтың жұмыслары қарақалпақ драматургиясының айырым теориялық мәселелерин шешиўге бағдарланады. Драматургия бойынша Б.Турсынов, А.Жәримбетовтың илимий мақалалары хәм т.б. бар.

Мине әдебияттаныў илими усындай тараўларда раўажланып атыр.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, 1992
2. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003
3. Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995
4. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. Нөкис, 2004.
5. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, 2004

17 ТЕМА: Әдебияттаныў илиминде поэзия тараўының изертлениўи.

ЖОБА:

1. Әдебияттың лирика жанрының изертлениўине шолыў.
2. Поэзия тараўының изертлениўиндеги баслы ўазыйпалар.

Көркем әдебияттың көп ғана мәселелери, әсиресе, лирика жанрының раўажланыўы, көркемлик қәсийетлери мәселеси барлық әдебиятшылардың дыққат-итибарын өзине тартып келди. Соның ушын хәзирги күнге шекем қарақалпақ әдебияттаныў илиминде теориялық мәселелерге, қосық

курулысына бағышланған бирқанша илимий мийнетлер жүзеге келди. Филология илимлериниң докторы С.Ахметовтың дүзген «Әдебияттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги» (Нөкис, 1972) мийнетинде әдебияттаныў илиминиң барлық тараўлары, соның ишинде қосық элементлери: уйқас, бәнт, ырғақ сыяқлы мәселелери жөнинде түсиник берилген хәм бул мийнет поэзияның көркем формаларын билиўде хәм үйрениўде қунлы мийнетлерден болып табылады.

Белгили әдебиятшы Қ. Муратбаевтың «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы» (Нөкис, 1977) деген мийнетинде қосық өлшемлери, ритм, уйқас, буўнақ, тармақ сыяқлы мәселелер жөнинде кеңнен сөз етиледи. Бул жумыста излениўши қарақалпақ қосық қурылысын түркий тиллес халықлардың поэзиясы менен типологиялық характерде екенин материалларға сүйенген ҳалда изертлеген.

Проф. К.Мәмбетовтың «Әдебият теориясы» (Нөкис, 1995) атлы монографиясында да әдебияттың барлық тараўлары менен биргеликте лирика хәм оның көркем формалары ҳақында теориялық сыпатламалар бериледи.

Филология илимлериниң докторы Қ.Оразымбетовтың «Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ» (Нөкис, 1992) атлы кандидатлық диссертация жумысында хәм «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» (Нөкис, 2004) атлы монографиялық жумысында хәзирги қарақалпақ лирикасы жөнинде сөз ете отырып, көркем форма саласында да раўажланыўдың бар екенин изертлеген. Соның ишинде қарақалпақ әдебиятында еркин қосықлардың жанрлық өзіншеликлери, олардың формалық қәсийетлери, оларды пайда ететуғын тийкарғы элементлер, қосықтың дүзилиси сыяқлы мәселелер көркем текстлик материалларға тийкарланған ҳалда изертлеген хәм тийисли жуўмақлар шығарылған.

Филология илимлеринин докторы Қ.Жәрімбетовтың «ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы» (Нөкис,2004) деген монографиялық жумысында қарақалпақ лирикасының миллий көркемлик сағалары, ХІХ әсирдеги қарақалпақ лирикасының жанрлық өзгешеликлери анықланып классификацияланады.

1970-2000-жыллар қарақалпақ поэзиясының раўажланыў өзіншеликлери ҳаққында қарақалпақ әдебияттаныў илиминде бирқанша изертлеўлер пайда болды. Олардан: З.Бекбергенованың «Хәзирги заман қарақалпақ поэзиясында халық аўызеки поэтикасының дәстүрлери (70-80-жыллар)» (Нөкис, 1995) деген кандидатлық диссертация жумысында 70-80-жыллар қарақалпақ поэзиясында халық аўызеки поэтикасындағы дәстүрлердин, қосық формаларының шайырлар Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Т.Мәтмуратов хәм т. б. поэзиясында қолланылыў өзіншеликлери ҳаққында бағалы пикирлер айтылған.

А.Ҳамидова «И.Юсуповтың творчествосы хәм Европа әдебияты (Әдебий байланыслар хәм әдебий тәсирлер мәселеси)» (Нөкис, 1999) деген кандидатлық диссертация жумысында Европа әдебиятының әдебий тәсиринин қарақалпақ әдебиятындағы көринисин белгили шайыр И.Юсуповтың лирикасы мысалында жақсы анализлеген.

М.Мәмбетованың «И. Юсупов поэзиясының қосық қурылысы» (Нөкис, 1999) атлы кандидатлық диссертация жумысында да қосық элементлери: уйқас, өлшем, бәнт, буўнақ ҳаққында кеңнен тоқталып, олардың қосықты пайда етиўдеги әҳмийети шайыр И.Юсуповтың қосықлары мысалында изертленген.

Э.Ешниязованың «Төлепберген Мәтмуратовтың лирикасы (Идеялық-тематикалық, жанрлық хәм көркемлик өзіншеликлери)» (Нөкис,2000) деген кандидатлық диссертация жумысында да усы дәўир қарақалпақ поэзиясының раўажланыў өзіншеликлери, идея-тематикалық бағдарлары, қарақалпақ лирикасының жанрлары сыяқлы мәселелер тек ғана белгили

шайыр Т.Мәтмуратовтың дөретиўшилиги мысалында анықланған. Сондай-ақ, бул диссертацияда Т.Мәтмуратовтың дөретиўшилигинде кеңнен қолланылған еркин қосықлардың жанрлық, формалық қәсийетлери бойынша да жақсы теориялық пикирлер айтылған

Д.Пахратдинов өзиниң «И.Юсупов лирикасында Шығыс классиклери дәстүрлери (Әдебий байланыслар хәм тәсирлер ҳаққында)» (Нөкис, 2001) деген кандидатлық диссертациясында қарақалпақ поэзиясында Шығыс классиклериниң дөреткен образларының, Шығыс поэзиясы дәстүрлериндеги идеялық бағдардың хәм Шығыс классиклериниң жанрларының хәзирги қарақалпақ поэзиясында сәўлелениўин белгили шайыр И.Юсуповтың дөретиўшилиги мысалында изертлеген. Шайырдың лирикасы Шығыс классиклери Наўайы, Физулы, Мақтымқулы хәм т.б. шайырлардың дөретиўшилиги менен салыстырылып үйренилген.

Усындай илимий мийнетлер 90-2000-жыллар қарақалпақ поэзиясының раўажланыў жағдайларын, хәр тәреплемели жетискенликлерге ерискенлигин анықлаўда үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ поэзиясындағы еркин қосықлар ҳаққында филология илимлериниң кандидаты П.Нуржановтың «Верлибр ҳаққында ойлар» («Әмиўдәрья», 1990, N 4), атлы мақаласы да дыққатқа ылайық. Автор өз мақаласында еркин қосыққа теориялық сыпатлама бериў менен бирге өзинен бурынғы еркин қосықты изертлеген рус илимпазларының қосықтың жанрлық хәм формалық жақтан өзіншеликлери ҳаққында айтқан пикирлерине де өзиниң көз қарасын билдиреди. Бул мақала қарақалпақ әдебиятында еркин қосықларды үйрениўде әҳмийетлиги менен белгиленеди. Э.Ешниязованың «Т.Мәтмуратовтың дөретиўшилигинде еркин қосық формасы» («Әмиўдәрья», 1998, № 1-2), Қ.Юсуповтың «Еркин қосық қарақалпақ әдебиятында жаңалық па?». («Жас Ленинши», 1991, 12-ноябрь), Х.Айымбетовтың «Аппақ думанлар атында» («Жас Ленинши», 1990, 5-январь) сыяқлы авторлардың мақалалары қарақалпақ әдебиятында еркин

қосықтардың өзінше тән жанрлық қасиеттері, оның басқа көркем формалардан айырмашылықтары жаққында жазылды.

Сораулар.

- 1.Хәзирги әдебиаттаныудың изертлениуіндеги баслы мәселелер жаққында айтып берің.
- 2.Хәзирги илимий изертлеулерге шолыу жасаң.
3. Хәзирги жас илимпазлардың илимий мийнетлери жаққында айтып берің.

Пайдаланылған әдебиатлар

1. Нуржанов П. Дәуір талабы хәм көркем әдебиат. Нөкис, 1992
- 2.Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәуіріндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003
- 3..Мәмбетов Қ. Әдебиат теориясы. Нөкис, 1995
- 4.Оразымбетов.Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы.Нөкис, 2004.
- 5.Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиетлери хәм рауажланыу тарийхы. Нөкис, 2004

18 ТЕМА: Әдебиаттаныу илиминің рауажланыу бағдарлары. Әдебиат теориясы тарауының изертлениуи.

ЖОБА:

- 1. Әдебиаттаныу илиминде әдебиат теориясының изертлеу жұмысларына шолыу.**
- 2. Әдебиаттаныу илиминде әдебиат теориясын изертлеудеги мәселелер жаққында.**

Қарақалпақ әдебиаттаныу илимин жақсы изертлеп үйрениуде қарақалпақ илимпазлары үлкен хызмет атқарып атыр. Мәселен, XX әсир қарақалпақ әдебиаттаныу илимин рауажландырыуда Н.Дәуқараев, М.Нурмухамедов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Қ.Мамбетов хәм т.б. илимпазлар көп мийнетлер етти. Соның ишинде әдебиат теориясы тарауы бойынша белгили илимпазлар С.Ахметов, Қ.Мәмбетов, Қ.Жәрімбетов, Ж.Есенов хәм т.б. мийнетлери бақалы мийнетлерден болып табылады. Олардың илимий

мийнетлери карақалпақ әдебиятының хәртәреплеме бағдарларын ашып бериўде үлкен баҳалы жумуслар екени мәлим.

Белгили әдебиятшы Қ. Муратбаевтың «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы» деген мийнетинде қосық өлшемлери, ритм, уйқас, буўнақ, тармақ сыяқлы мәселелер жөнинде кеңнен сөз етиледі. Бул жумыста излениўши карақалпақ қосық қурылысын түркий тиллес халықлардың поэзиясы менен типологиялық характерде екенін материалларға сүйенген ҳалда изертлеген.

Проф. К.Мәмбетовтың «Әдебият теориясы» (Нөкис,1995) атлы монографиясында да әдебияттың барлық тараўлары менен биргеликте лирика хәм оның көркем формалары ҳаққында теориялық сыпатламалар бериледи.

Филология илимлериниң докторы Қ.Оразымбетовтың «Хәзирги дәўирдеги карақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ» (Нөкис, 1992) атлы кандидатлық диссертация жумысында хәм «Хәзирги карақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» (Нөкис, 2004) атлы монографиялық жумысында хәзирги карақалпақ лирикасы жөнинде сөз ете отырып, көркем форма саласында да раўажланыўдың бар екенін изертлеген. Соның ишинде карақалпақ әдебиятында еркин қосықлардың жанрлық өзіншеликлери, олардың формалық қәсийетлери, оларды пайда ететуғын тийкарғы элементлер, қосықтың дүзилиси сыяқлы мәселелер көркем текстлик материалларға тийкарланған ҳалда изертлеген хәм тийисли жуўмақлар шығарылған.

Филология илимлериниң докторы Қ.Жәримбетовтың «XIX әсир карақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы» (Нөкис,2004) деген монографиялық жумысында карақалпақ лирикасының миллий көркемлик сағалары, XIX әсирдеги карақалпақ лирикасының жанрлық өзгешеликлери анықланып классификацияланады. Оларға теориялық сыпатлама бериледи.

Жуўмаклап айтқанда әдебиат теориясы ҳазирги әдебиаттаныўдың изертлениўиндеги баслы тараўлардан бири болып тур.

Пайдаланылған әдебиатлар

1. Нуржанов П. Дәўир талабы ҳәм көркем әдебиат. Нөкис, 1992
2. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис, 2003
3. Мәмбетов Қ. Әдебиат теориясы. Нөкис, 1995
4. Оразымбетов Қ. Ҳазирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, 2004.
5. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, 2004

19 ТЕМА: Әдебий сын тараўының изертлениўиндеги мәселелер.

ЖОБА:

- 1. Әдебиаттаныўдағы әдебий сын бойынша илимий мийнетлерге улыўма шолыў.**
- 2. Ҳазирги әдебий сынның баслы мәселелери ҳаққында.**

Қарақалпақ әдебиаттаныўы ҳәм әдебий сынының тарийхы қәнигелер тәрәпинен үйренилип келинмекте. XX әсирдиң соңғы шеърәгинен баслап, қарақалпақ әдебиаттаныўы ҳәм әдебий сыны тарийхына қатнас қурамалы болды. Миллий әдебиаттаныўда илимий-салыстырмалы умтылыс бағдары күшейди. әдебиаттаныўды айрықша үйрениў, оның баслы мәселелерин изертлеўге итибар берилди. XX әсирдиң 80-жылларынан баслап, яғный Өзбекстан ғәрезсизлигинен баслап, әдебий сында талқыға, көркем шығармаларды терең ашып бериўге, мәни-мазмунын анализлеўге, изертлеўлердиң ҳәртүрлилигине итибар артты.

Әдебий сын шығарманы терең сезиўге, анықлаўға, жазыўшының «дүньясы» на терең кирип барыўға жол көрсетеди. Әдебий сын дегенимиз көркем әдебиаттың раўажланыўын бақлаў жетискенлик ҳәм кемшиликлерине баҳа бериў, бир сөз бенен айтқанда әдебиатқа қазылық

етиў дегенди билдиреди. Әдебий сын тек көркем шығармаларды ғана сынаўға тийисли болмастан бәлки сол көркем шығармалар ҳаққында пикирлер айтқан мақалалар ҳаққында да пикир билдире алады. Бул нағыз сыншылар ушын тән болған қубылыс.

Профессор С.Ахметов бизде тап сондай сыншылар қатарына киреди. Ол қарақалпақ әдебиятын тутас изертлеўге қатнасыў менен бир қатарда еки жүзден аслам сын мақалалар жазған. Қарақалпақстанда жәрияланған барлық сын мақалалар менен танысып шығып, «Қарақалпақ әдебий сыны» деп аталған мийнетти майданға келтирген.

Әдебий сын тараўы бойынша бизде М.Нурмухамедов, З.Насураллаева, Қ.Султанов, Г.Есемуратов, Қ.Камалов, С.Баҳадырова, К.Кудайбергенов, Ә.Пахратдинов, Қ.Жәримбетов, Қ.Оразымбетов ҳәм т.б. да талантлы сыншылардың мийнетлери мәлим.

Проф. К.Мәмбетовтың «Әдебият теориясы» (Нөкис,1995) атлы монографиясында да әдебияттың барлық тараўлары менен биргеликте лирика ҳәм оның көркем формалары ҳаққында теориялық сыпатламалар бериледи. Сондай-ақ әдебий сын ҳаққында да баҳалы пикирлер билдиреди.

Улыўма айтқанда ҳәзирги әдебий процесстеги әдебий сын мәселесиниң изертлениў жағдайы усылардан ибарат.

Сораўлар.

- 1.Хәзирги әдебиятаныўда әдебий сынның орны қандай?
- 2.Хәзирги әдебий сынның раўажланыў барысы ҳаққында айтып бериң.
- 3.Әдебий сын бойынша кимлердиң илимий мийнетлери бар?

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. Нөкис, 1992
- 2.Мәмбетов Қ. Әдебият теориясы. Нөкис, 1995
- 3.Расулов А.Танқид талқин баҳолаш. Тошкент, 2006

20 ТЕМА: Ғәрезсизлик дәўириндеги көркем әдебияттағы өзгерислер.

ЖОБА:

1. Көркем әдебиеттің идея-мазмунындағы өзгерістер.

2.Әдебиеттің жанрлық жақтан рауажланыуы хәм онда жаңа жанрлардың пайда болыуы.

3.Әдебиеттағы көркем формалардың рауажланыуы хәм оған сыртқы әдебий тәсир.

Өзбекстанның ғәрезсиз ел болыуы турмыстың барлық саласында еркинликке ийе болыуға кең жол ашты. Ең баслысы өзимиздің кимлигимизди таныдық. Өзимиздің тарийхымызды, тилимизди, динимизди, мәдениятымызды, әдебиятымызды тереңирек үйрениуға мүмкиншилик алдық, мүлкимизге өзимиз бийлик етиуға еристик. Бул бизге ғәрезсизликтің берген бахты.

Президентимиздің Өзбекстанның жаңа тарийхын жазыу, Хорезмдеги Мамун академиясының қайта тиклениуи, руухый мәдениет хәм ағартыу орайын дүзиу, халық әуыз еки әдебиятының бай мийрасы "Алпамыс" дәстанының 1000 жыллығын 1999-жылы белгилеу, көркем өнер академиясын дүзиу хәм театр өнерин рауажландыруу ҳаққындағы шығарған пәрманлары илимди, тарийхты, әдебиетты, көркем өнерди, мәдениетты терең изертлеуға хәм билиуға қаратылғанлығы мәлим.

Улыума айтқанда ХХ әсирдің 90-жылларының басында СССР қусаған тоталитар дүзимге тийкарланған мәмлекеттің ыдырауы, оның баслы идеологиялық қуралы болған коммунистлик ойлаудың адамлардың санасынан әсте-әсте сығып шығарыла баслауы, оның орнын адамзаттың әсирлер бойы жыйналған философиялық, этикалық, эстетикалық, ҳуқықый билим қорлары системасының ийелей баслауы бизиң этираптағы жәмийетлик хәм тәбият қубылысларына, соның ишинде, турмысымыздың ажыралмас бир бөлеги болған көркем әдебиетқа деген қатнасымызды да пүткиллей өзгертип жиберди.

Дурыс, ғәрезсизликтің дәслепки жыллары әдебиетта екилениулер, бурынғы қәлиптен шығып кетиуде қыйыншылықлар болды. Әсиресе, бул қахарман образын жасауда, шығармаға идея-тематика таңлауда көбирек орын алды. Шайыр жазыушылар жаңа дәуирдің қахарманы қалай болыу керек, жаңа дәуирдин ҳақыйкатлығын қалай жырлау керек деген сорауларға жууап таба алмай сарсылды. Бирақ бул бағдарда да ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының жетекшилери болып үлгерген И.Юсупов хәм

Т.Қайыпбергеновлар үлгі көрсетті. И.Юсупов дәуір хақықатлығын бұрынғыдан да батыл айтты. Оның шығармаларында пикир еле де өткірлесіп, тың пикир айтыу көбірек көрінді. Ғәрезсізліктің дәслепкі жыллары-ақ жазған «Мустақиллік майданынан өткенде», «Алыс Малайзия көшелерінде», «Беглигинди бузба сен» лирикаларында ғәрезсізлік дәуірінің әдебияты қандай бағытта рауажланыуы керек екенлігін көрсетіп берді. Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама», «Қалбимнің камусы», «Қарақалпақпан, тәуекелшімен» хәм көп ғана публицистикалық шығармалары қарақалпақ жазыушылары ушын үйрениу мектеби болды. Солай етип, ғәрезсізлік дәуірінің қарақалпақ әдебияты да қарақалпақ әдебиятында қәлиплескен дәстүр тийкарында жаңа бағытта рауажланып киятыр.

Инсан руўхының курамалы тәбиятын- оның умтылысын, сезим туйғысын қуўаныш хәм қайғысын, көтериңки хәм түсиңки кейпиятын бериўде жазыушыларымыз тек реализмнің суўретлеу принципери менен шекленип қалмастан, модернизм әдебиятының сондай-ақ, дүньяға деген мифологиялық, мистикалық, иләхый көз-қараслардың мүмкиншиликлеринен де пайдаланыўға умтылмақта. Хәзирги әдебияттағы драматургияның рауажланыўында да жаңаша бурылыслардың жүзеге келгенлиги хәм мемизге мәлим. Хәзирги драматургияның баслы тематикасы да бүгинги жәмийетимизде болып атырған баслы рефрмаларды өз сахнасында көрсете билиўи хәм оны адамлардың ойлаўына тәсир еттириў баслы ўазыйпа болып тур, себеби Республикамызда хәзирги қалып баратырған баслы проблемалар драматургияда да маўасалы хәм маўасасыз (антогонично) конфликтлер арқалы ғана иске асыўы шәрт. Себеби пьесада, конфликт шығаманың, ондағы образлардың бирден бир жаны, автордың идеясын гүрес арқалы ашатуғын баслы фактор. Улыўма айтқанда ғәрезсізлік дәуірде әдебиятымыз жанрлық көптүрлиликти пайда етип, қарақалпақ жазыушы-шайырлары өзлеринің ой-пикирин хәр түрли формада бериўге хәм идея-мазмуны жағынан тәрбиялық әхмийетке ийе шығармалар жаратыўға умтылмақта. Бундай жағдайда сыртқы әдебиятлардың да тәсири күшли болды.

Солай етип, ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ әдебияты әсирлер дауамында раўажланып келген қарақалпақ әдебиятының дәстүрлерин буннан былай да жалғастырып халқымыздың рухый байлығын еле де толықтырыўға, олардың эстетикалық дүньясын байытыўға хызмет атқарды. Әдебиятымыздың түр хәм жанрлары түрленди, тематикасы кеңейди. Ең баслысы жазыўшы-шайырларымыз бурынғы аўқам дәуиринде қәлиплесип қалған қызыл идеологияның силтеўи бойынша шығарма жазыў қусаған иллетинен қутылды. Баспа сөз, әдебият үстинен орнатылған қадағалаў алып тасланды. Буның барлығы әдебиятымызда жүз берген унамлы өзгерислер еди.

Сораўлар.

- 1.Хәзирги әдебияттағы баслы өзгерислер нелерде көзге тасланады?
- 2.Әдебияттың хәзирги раўажланыў барсысына қандай қарайсыз?
- 3.Әдебияттың жаңаша раўажланыўында сыртқы әдебий тәсирдің роли қандай?

Пайдаланылған әдебиятлар.

- 1.Алланазаров Т.Некоторые вопросы истории каракалпакской драматургии. Нукус, 1987
- 2.Ахметов С., Султанов Қ. Әдебияттаныў. Нөкис, 1987
- 3.Мәмбетов Қ.Әдебият теориясы. Нөкис, 1995.
- 4.Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. Нөкис, 1992

21 ТЕМА: Жуўмақлаў. Ғәрезсизлик дәуириндеги әдебий процеске шолыў жасаў.

- 1.ХХ әсир әдебий процессине улыўма шолыў.**
- 2.Усы дәуир әдебий процесс менен алдыңғы дәуир әдебий процессиндеги парық.**
- 3.Хәзирги әдебий процесстин раўажланыў бағдарларына улыўы шолыў.**

ХХ әсир қарақалпақ әдебий процесстеги раўажланыўды келтирип шығарды. Хәзирги дәуир қарақалпақ әдебияты менен салыстырып қарағанда

ҳазирги адабий процесстин алдингы дэўирлерден эдеўир айырмашылыққа ийе экенин аңлаймыз. Себеби ҳазирги дэўирде адабий процесс-күтэ курамалы. Ол тек бир миллий адабият шегарасында кеўилдегидей раўажлана алмайды, ал дүнья адабияты менен өз-ара тығыз байланыста ҳам бир-бирине тэсир етиў жағдайында раўажланады. Сонлықтан сыртқы адабиятлардың яғный адабий тэсирлердин нэтийжесинде ққ-адабияты да раўажланыў басқышын басынан өткермекте. Эсиресе бул салада туўыскан өзбек адабиятының адабий тэсири күшли болды. Ҳазирги дэўирде өзбек адабиятында адабий процесс күшли раўажланып атыр. Улыўма айтқанда ҳазирги адабий процесс көз-қарасы менен айтқанда ққ-адабиятында көркем адабиятқа болған қатнас өзгерди. Эдабияттағы бурынғы социалистлик реализм көркем метод сыпатында өмирин таўысты. Енди адабиятта еркинлик пайда болып жаңаша изленислер нэтийжесинде жаңа көркем формалар, жанрлар бир сөз бенен айтқанда жаңа мазмунға ийе болған көркем шығамалар пайда болды. Ғәрезсизлик дэўири қарақалпақ адабияты эсирлер даўамында раўажланып келген қарақалпақ адабиятының дәстүрлерин буннан былай да жалғастырып халқымыздың руўхый байлығын еле де толықтырыўға, олардың эстетикалық дүньясын байытыўға хызмет атқарды. Эдабиятымыздың түр ҳам жанрлары түрленди, тематикасы кеңейди. Ең баслысы жазыўшы-шайырларымыз бурынғы аўқам дэўиринде қәлиплесип қалған қызыл идеологияның силтеўи бойынша шығарма жазыў қусаған иллетинен қутылды. Баспа сөз, адабият үстинен орнатылған қадағалаў алып тасланды. Буның барлығы адабиятымызда жүз берген унамлы өзгерислер еди.

Ҳазирги адабий процессте адабияттың барлық жанрлары жаңаша раўажланыў жолына түсти. Жоқарыдағы лекцияларда айтып өткенимиз сыяқлы проза, поэзия, драма жанрларында идея-тематикалық, формалық өзгерислер жүзеге келди. Алдыңғы дэўир адабияттың раўажланыўы менен ҳазирги дэўир адабиятында үлкен айырмашылықлар бар. Олардың айырмашылықларын жоқарыдағы лекцияларда қарап өттик.

Солай етип, ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ әдебияты әсирлер дауаында раўажланып келген қарақалпақ әдебиятының дәстүрлерин буннан былай да жалғастырып халқымыздың рухый байлығын еле де толықтырыўға, олардың эстетикалық дүньясын байытыўға хызмет атқарды. Әдебиятымыздың түр хәм жанрлары түрленди, тематикасы кеңейди. Ең баслысы жазыўшы-шайырларымыз бурынғы аўқам дәуиринде қәлиплесип қалған қызыл идеологияның силтеўи бойынша шығарма жазыў қусаған иллетинен кутылды. Баспа сөз, әдебият үстинен орнатылған қадағалаў алып тасланды. Буның барлығы әдебиятымызда жүз берген унамлы өзгерислер еди.

Пайдаланылған әдебиятлардың дизими.

- 1.Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. Нөкис, 1992
- 2.Ахметов С., Султанов Қ. Әдебияттаныў. Нөкис, 1987
- 3.Алланазаров Т.Некоторые вопросы истории каракалпакской драматургии. Нукус, 1987
- 4.Мәмбетов Қ.Әдебият теориясы. Нөкис, 1995.
- 5.Жәримбетов Қ. XX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, 2004
- 6.Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. Нөкис, 1992
- 7.Нуржанов.П.Ғәрезсизлик дәуириндеги қарақалпақ прозасы.Нөкис, 2003.
- 8.Нуржанов П. Дәуир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, 1993
- 9..Расулов А. Танқид талқин баҳолаш. Тошкент, 2006
- 10.Султанов Қ. Прозаның раўажланыў жоллары. Нөкис, 1989
- 11.Әбдиев А. Қарақалпақ әдебиятында фантастикалық жанрдың пайда болыўы. Нөкис, 1995.